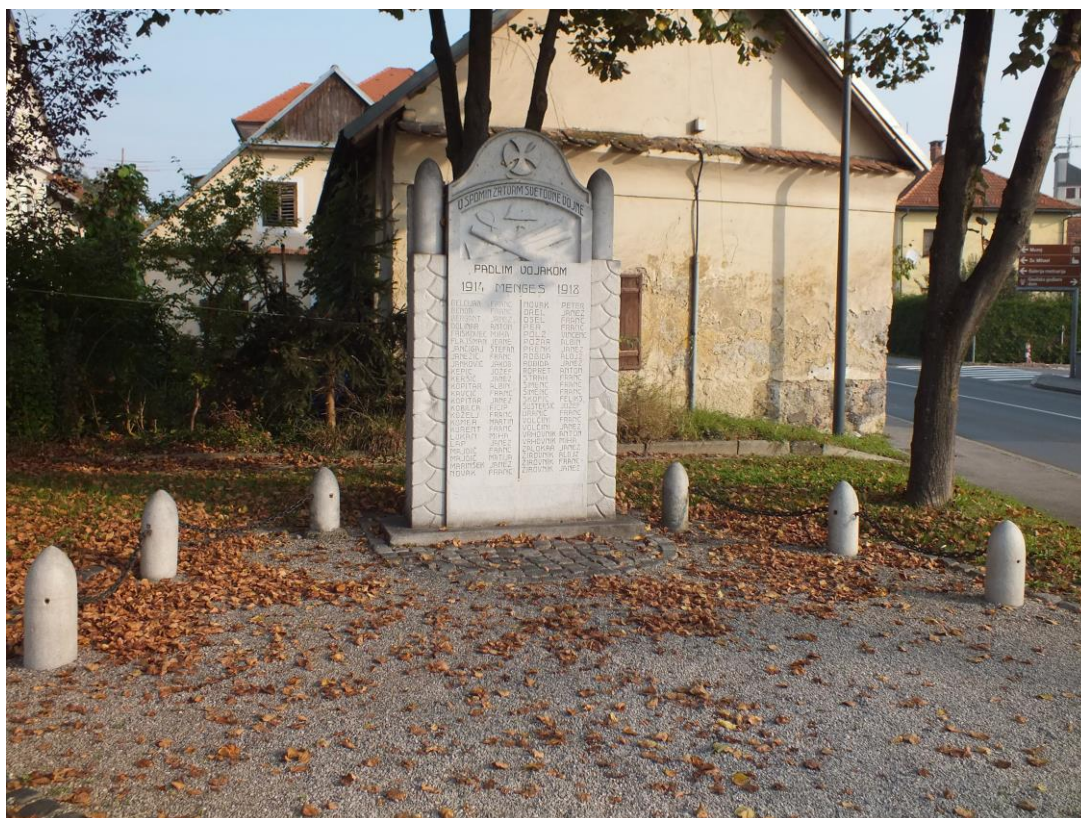

Osnovna šola Rodica
Domžale, Kettejeva cesta 13

OBDOBJE PRVE SVETOVNE VOJNE V KRONIKI ŽUPNIJE MENGEŠ

Raziskovalna naloga s področja zgodovine

Avtorici: **Nika Kobetič in Brina Majhenič**, 9. razred

Mentorica: **Vilma Vrtačnik Merčun**

Domžale, april 2016

VSEBINA

	<i>Str.</i>
Povzetek	3
Zahvala	3
1 Uvod: cilji raziskave, metode dela, hipoteze	4
2 Nekaj splošnih dejstev o prvi svetovni vojni	5
3 Dosedanje raziskave razmer v času prve svetovne vojne na kamniško–domžalskem območju	6
4 Analiza mengeške župnijske kronike	8
4.1 Mobilizacija vojakov	10
4.2 Zbiranje kovin in oddaja zvonov	11
4.3 Šolstvo v času prve svetovne vojne	12
4.4 Oskrba vojakov	15
4.5 Pomanjkanje osnovnih življenjskih potrebščin in nihanje cen	18
4.6 Kmetijstvo v času prve svetovne vojne	25
4.7 Slamnikarstvo	27
4.8 Promet in pošta	29
4.9 Begunci	30
4.10 Žrtve in ranjenci	30
4.11 Cerkevno obredje v času prve svetovne vojne	32
5 Spomenik žrtvam prve svetovne vojne v Mengšu	33
5 Sklepne ugotovitve in preverjanje hipotez	34
6 Zaključek	47
7 Literatura in viri	48
8 Slikovna priloga	49

Slika na naslovni strani: Spomenik prve svetovne vojne, ki se nahaja v središču Mengša, je bil odkrit leta 1927. Obdan je z granatami, ki simbolizirajo vojno. Pred spomenikom so tri razvrščene na levi in tri na desni strani, dve pa sta vgrajeni v vrhnji del spomenika.

POVZETEK

Dobili sva priložnost, da sva analizirali kroniko Župnije Mengeš iz časa prve svetovne vojne. Iz nje sva želeli ugotoviti, kakšno je bilo takrat življenje na našem območju. Prebrali sva vse zapise od leta 1914 do konca leta 1918 in izpisali tiste, ki so se nanašali na posledice vojne. Sortirali sva jih po vsebini in napisali sklepne ugotovitve. Izvedeli sva veliko različnih dejstev, med katerimi naj izpostavimo le najpomembnejše. Ker je bila v bližini kamniška železniška proga, so v Mengeš že 23. oktobra 1914 prišli vojaki, ki so se naselili v mengeških javnih ustanovah. Decembra 1914 je bilo v Mengšu 900 vojakov, največ naenkrat pa 1500. Vojaki so se vključevali v cerkvene obrede, godbo, vozili so tudi pošto. Od 6. septembra 1915 dalje so javne ustanove služile za vojaško bolnišnico, v kateri je bilo do 300 bolnikov. Ker so bili vojaki, kasneje ranjenci in bolniki, nastanjeni tudi v mengeški šoli, je bil pouk močno moten, izvajali pa so ga v najetih prostorih obrtnih delavnic. V vojski so bili vsi moški od 18. do 52. leta starosti, zato so doma, na kmetijah, ženskam pomagali starejši otroci, včasih pa tudi vojaki. Delo otrok na poljih je bil opravičljiv razlog za izostanek od pouka. Nekajkrat je pouk odpadel tudi zato, ker so morali učitelji popisovati polje, pridelke, živino, seno, kovine itd. Popisi so služili zato, da je država določila, kolikšen del pridelkov smejo obdržati za lastno porabo in kolikšen del jih morajo oddati ali prodati državi. Zaradi pomanjkanja živil so županstva razdeljevala živilske nakaznice, na katere je bilo možno dobiti le omejeno količino hrane. Cene živil so skokovito narasle in so bile na črnem trgu višje kot od države določene maksimalne cene. Razširilo se je tihotapstvo, prekupčevanje živil ter tatvine. Pred lakoto so prebivalstvo reševali domači pridelki na kmetijah, precej težje pa je bilo v mestih, npr. v Ljubljani. Denar je izgubil pomen glavnega plačilnega sredstva, saj je bilo potrebno storitve in določene izdelke plačevati v živilih. Vojna je prinašala tudi nove priložnosti za zaslužek. Slamninarske delavke so šivale vojaške obleke in izdelovale slamnate čevlje, zaslužile so tudi perice, ki so prale perilo za vojaško bolnico. Vsi, ki so dobivali državno podporo, so morali plesti slamnate kite, ki so jih potrebovali za izdelavo slamnatih obuval za vojake. Šolarji so v letih 1915 in 1916 v vojne namene zbirali kovine, kasneje tudi platno idr. V šoli so za vojake pletli nogavice, zbirali denar za invalide in nabirali robidove liste za čaj. Leta 1917 so v mengeški župniji oddali zvonove, ki so skupaj tehtali 9024 kg. Sezonsko delo slamninarskih delavk na Dunaj in v Vratislavo (Breslau) se med vojno ni ustavilo, bilo pa je oteženo. Pri družinah so bili konec leta 1914 nastanjeni begunci iz Galicije, kasneje pa primorski begunci. V mengeški župniji je bilo vpoklicanih preko 450 fantov in mož, od katerih jih je 48 v vojni izgubilo življenje. Zaradi vsega trpljenja, zmede in negotovosti, kar vse prinašajo vojne, upava, da jih bodo politiki v prihodnosti znali preprečiti.

ZAHVALA

Veliko vlogo za nastanek najine raziskovalne vloge je imel mengeški župnik, gospod Janez Avsenik, ki je najini mentorici omogočil fotografiranje kronike Župnije Mengeš iz časa prve svetovne vojne. Iskreno se zahvaljujema tudi najini mentorici, prof. Vilmi Vrtačnik Merčun, ki nama je pretipkala del te kronike, da nama je raziskovanje hitreje steklo, saj bi nama v nasprotnem primeru zaradi obsežnosti raziskovalne naloge zmanjkalo časa. Poleg tega nama je skozi celoten proces stala ob strani in naju spodbujala.

1 UVOD

Pri pouku zgodovine letos obravnavamo obdobje 20. stoletja in s tem čas obeh svetovnih vojn. O dogajanju med prvo svetovno vojno v Sloveniji in po svetu sva zato že nekaj vedeli, želeli pa sva se poglobiti v dogajanje med prvo svetovno vojno v naši okolici. Izvedeli sva že, da je bilo v tem času življenje ljudi v zaledju težko, zanimalo pa naju je, kako se je to kazalo v vsakdanjem življenju ljudi v naših krajih.

1.1 OPREDELITEV PROBLEMA – RAZISKOVALNO VPRAŠANJE

Iz kronike Župnije Mengeš sva želeli ugotoviti, **kakšno je bilo življenje na našem območju v času prve svetovne vojne**. Območje Jarš in Rodice, kjer stoji naša šola, je namreč takrat spadalo v Župnijo Mengeš. Predvsem so naju zanimala naslednja vprašanja:

- Kdaj so bili moški določene starosti vpoklicani v vojsko?
- Kdaj so morali oddati cerkvene zvonove državi za pretopitev v topove?
- Kako je vojna vplivala na življenje ljudi: pomanjkanje hrane, zbiranje materiala za vojake, pomanjkanje delovne sile v tovarnah in na poljih itd.
- Kaj in kako so domačini izvedeli, kaj se je dogajalo na frontah?
- Kako so prihajala sporočila o padlih vojaki? Koliko jih je umrlo in kje?
- Ali je šola v času prve svetovne vojne normalno delovala?

1.2 METODE DE LA

Najprej sva pregledali literaturo o tej tematiki, nato pa sva se lotili branja menceške župnijske kronike iz časa prve svetovne vojne. Izpisali sva vse zapise, ki so se nanašali na dogajanja, ki jih je povzročila vojna. Sledilo je sortiranje gradiva po vsebini. Zaradi obilice gradiva je bilo delo precej zahtevno. Pri analizi sva želeli ohraniti čim več originalnih zapisov, ki sva jih neposredno prepisali iz kronike. Na spletu sva v Registru nepremične kulturne dediščine Slovenije našli podatke o spomeniku žrtvam prve svetovne vojne v Mengšu. Sledil je še zelo zahteven zaključni del, v katerem sva izpostavili končne ugotovitve.

1.3 HIPOTEZE

Pred raziskovanjem sva predvidevali naslednje:

- 1) Največje število vojakov je bilo vpoklicanih takoj na začetku vojne, kasneje jih je več odšlo še ob odprtju soške fronte. Na začetku so bili vpoklicani moški starosti od 18 do 40 let, kasneje pa tudi starejši in mlajši.
- 2) Cerkevne zvonove so morali oddati med potekom vojne, ko je začelo primanjkovati kovin.
- 3) Hrane so zaradi pomanjkanja delovne sile pridelali manj, obenem pa so je potrebovali veliko tudi za oskrbo vojakov na fronti. Zaradi tega je hrane primanjkovalo.
- 4) Ljudje so verjetno zbirali material za vojake, mogoče so celo tovarniško proizvodnjo preusmerili v izdelavo izdelkov za vojake.
- 5) Ženske so morale nadomestiti moško delovno silo tako na polju kot v tovarnah. Določene proizvodnje, ki za vojno niso bile tako pomembne in so obenem zaposlovale veliko moških, so morda zastale.
- 6) Otroci so ostali brez očetov, mame pa so delale na poljih in so nosile še večje breme. Zato so morali starejši otroci skrbeti za mlajše sorojence, mame pa so morale prevzeti vse očetove odgovornosti.

- 7) Pošta je prihajala po železnici in po vojaki, ki so prišli na dopust. Večina vojakov je umrla v Galiciji in na soški fronti. Predvidevava, da je bilo približno 30 vojnih žrtev (glede na to, da jih je bilo v Domžalah 62).
- 8) Domačini so vesti o padlih vojaki in o razmerah na fronti izvedeli preko pošte in od vojakov, ki so se ti vrnili domov na kratek dopust.
- 9) Najverjetneje šola ni potekala normalno, saj so nekatere ustanove podredili vojnim razmeram, na primer za prebivališča vojakov.

2 NEKAJ SPLOŠNIH DEJSTEV O PRVI SVETOVNI VOJNI

Vzroki za prvo svetovno vojno

»Prvo svetovno vojno so najbolj željno pričakovali Nemci. Zahtevali so novo delitev kolonij in hoteli svoje ozemlje razširiti. Ko je prišlo do nasprotij med Francijo in Veliko Britanijo, je Nemčija računala, da bo na svojo stran pridobila Britance. Toda ko je povečala mornarico, je to tako prestrašilo Britanijo, da je sklenila s Francijo sporazum "entente cordiale". Tudi Rusija se je iz strahu pred Nemčijo in njeno zaveznico Avstro-Ogrsko začela povezovati z njima in tako se je Evropa razdelila na dva tabora, **na antanto in centralne sile**. Leta 1882 je k centralnim silam s sporazumom pristopila še kraljevina Italija. Nemci naj bi po svojem vojaškem načrtu najprej premagali Francoze in Britance, nato pa še Rusijo.«¹

Potek prve svetovne vojne

Prva svetovna vojna se je začela na Balkanu. Atentat na avstro-ogrškega prestolonaslednika Franca Ferdinanda je 28. junija 1914 v Sarajevu izvršil Srb Gavrilo Princip. To je razjezilo avstro-ogrškega cesarja Franca Jožefa I. (1830–1916), ki je Srbiji **28. julija 1914** napovedal vojno, 6. avgusta Rusiji, kasneje pa še Japonski in Belgiji. Prvo ofenzivo je avstro-ogrška vojska začela proti Srbiji **12. avgusta 1914**, a je bila pri tem poražena. Na vzhodnem bojišču, na ruski fronti v Galiciji, so se boji začeli **18. avgusta 1914**. Do konca avgusta leta 1914 so bile v vojni že Avstro-Ogrska, Kraljevina Srbija, Črna gora, Francija, Velika Britanija, Japonska in Belgija. Avstro-Ogrska je bila po hudih bojih poražena tudi na vzhodni fronti, v Galiciji.²

26. aprila 1915 je bil podpisan Londonski pakt, s katerim je bil Italijanom za vstop v vojno obljubljen del slovenskega in del hrvaškega narodnostnega ozemlja. Italija je Avstro-Ogrski vojno napovedala **23. maja** istega leta. Tako se je mesec dni kasneje odprla soška fronta, na kateri so se do konca leta 1915 zvrstile štiri bitke. Do konca novembra 1915 je bila poražena Srbija.³

V letu **1916** se je zvrstilo še **5 soških bitk**, v katerih so Italijani uspeli zavzeti Doberdobsko planoto in Gorico. Rusi so začeli z nepričakovano ofenzivo in ogrozili Madžarsko, a so konec avgusta z napadi končali. V severni Grčiji je bilo vzpostavljeno **solunsko bojišče**, na katero so se prestavile prej poražene divizije. Na stran antante je vstopila Romunija.⁴

¹ Soška fronta 1915–1917, <http://vojni-muzej-solkan.com/solkan/soska-fronta>, 22. 12. 2015.

² Janez J. Švajncer, Svetovna vojna 1914 – 1918, Slovenci v avstro-ogrski armadi, 1988, str. 5.

³ Janez J. Švajncer, 1988, str. 5.

⁴ Janez J. Švajncer, 1988, str. 5 in 6.

ZDA so na stran antantnih sil vstopile 6. aprila 1917. **Leta 1917** so se na soški fronti zvrstile še tri bitke. Zadnja, dvanajsta bitka je trajala od 24. oktobra do novembra 1917. »24. oktobra so avstro-nemške sile začele z napadom na zgornji Soči, v zgodovini je ostal zapisan kot zmaga ali **čudež pri Kobaridu**.«⁵ Po italijanskem porazu je bila fronta premaknjena na **reko Piavo**. Italijanom so prišle na pomoč francoske in angleške divizije. **Leta 1918** je Avstro-Ogrska začela z veliko, a neuspešno ofenzivo pri reki Piavi. Vojaki v avstro-ogrski vojski se niso bili več pripravljene boriti, zato je prišlo do uporov. Konec leta so se avstrijske vojaške enote umaknile z zasedenega ozemlja, **3. novembra 1918** so z Italijo podpisali premirje. Avstro-Ogrska je zatem razpadla na več nacionalnih držav.⁶

3 DOSEDANJE RAZISKAVE RAZMER V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE NA KAMNIŠKO–DOMŽALSKEM OBMOČJU

Za izhodišče najine raziskave nama je služila knjižica mag. Zore Torkar z naslovom *Obrazi vojnega vsakdana, Na kamniško–domžalskem območju v prvi svetovni vojni*.⁷ V njej so poleg drugih virov upoštevani podatki iz kronik kamniške in domžalske župnije ter Kronika duhovnije Trzin. Podatki iz mengeške župnijske kronike v njej niso zajeti, zaradi česar je najina raziskovalna naloga še posebej koristna.

Splošna mobilizacija 26. julija 1914 in vojna napoved 28. julija sta doma sprva naleteli na domoljubno navdušenje, saj so vsi menili, da bo vojne do božiča konec. Država je družinam vpoklicanih vojakov izplačevala državno dnevno podporo, ki je znašala 2 do 3 krone.⁸ **15. in 16. aprila 1915** so se zaradi priprav na vojno z Italijo sprožile **nove mobilizacije**.⁹

Takoj po začetku vojne so se na poziv škofov po vsej Avstriji začele **javne molitve** za srečen izid vojne. 8. septembra 1914 je bil organiziran **shod na Homcu**, kamor so priromali verniki iz Kamnika, Nevelj, Tunjic, Komende, Domžal, Rov in Brda.¹⁰

Vojna je spremenila podobo slovenskih mest in vasi, ki niso bila neposredno v stiku z bojišči. Kraji v bližini pomembnih cest, železnic ali križišč so bili primerni za **nastanitev vojaških enot**.¹¹

18. septembra 1917 je v Kamnik prišlo **poveljstvo nemškega armadnega zbora št. 51** s poveljnikom generalom Albertom plemenitim Berrerjem. **Nemške čete** so se nastanile v Domžalah, Mengšu, Trzinu, Jaršah, Komendi, Podgorju itd. Za nemške potrebe so jeseni 1917 v Trzinu uredili **vojaško letališče**.¹²

⁵ Janez J. Švajncar, 1988, str. 6.

⁶ Janez J. Švajncar, 1988, str. 6 in 7.

⁷ Zora Torkar: *Obrazi vojnega vsakdana, Na kamniško–domžalskem območju v prvi svetovni vojni*, Kamnik, Medobčinski muzej Kamnik, 2014.

⁸ Zora Torkar, 2014, str. 10 in 12.

⁹ Zora Torkar, 2014, str. 18.

¹⁰ Zora Torkar, 2014, str. 11.

¹¹ Zora Torkar, 2014, str. 12.

¹² Zora Torkar, 2014, str. 14 in 15.

Civilno prebivalstvo in krajevne oblasti so **dogajanje na frontah** zelo spremljali, informacije pa so dobivali predvsem iz časopisov in od vojakov, ki so prihajali domov na dopust. Zmag avstrijske vojske so se ljudje veselili, saj so jim prinašale upanje, da je konec vojne blizu.¹³

17. septembra 1914 je v Kamnik z vlakom pribežalo **360 rusinskih in poljskih beguncev**. Vojaška oblast jih je razdelila po Kamniku in ostalih občinah ter jim pomagala s hrano, obleko in obutvijo.¹⁴ Junija in julija 1915 se je v Domžale in Kamnik nastanilo **veliko begunskih rodbin**, predvsem **goriških**, saj so bili zaradi vojne z Italijo evakuirani z območja ob obrambni črti in za njo.¹⁵

V noči med 23. in 24. majem 1915 je izbruhnila **vojna z Italijo** in posledično se je odprla italijansko-avstrijska fronta. Vojna z Italijo je močno spremenila tudi življenje v zaledju. Ljudje so prvič neposredno začutili grozote vojaškega bojevanja, srečevali so se **z domačimi ranjenci, begunci, vojaško organizacijo, vojaškimi delavnicami in pomanjkanjem**. Omejeno je bilo tudi **gibanje in načini potovanja**. Ljudje so morali imeti potrdila o istovetnosti.¹⁶ Zaradi velikega števila ranjencev in bolnikov so morali **organizirati veliko novih bolnišnic**. Ker so vojaški bolniki in ranjenci zasedli tudi šolsko stavbo na Glavnem trgu v Kamniku, je bil pouk prestavljen v dve najeti sobi v pritličju nekdanjega hotela Fischer.¹⁷

Organizirane so bile številne **akcije za zbiranje pomoči za vojake, ranjence, begunce ter vdove in sirote**. Dogajale so se npr. nabiralne akcije, župnijske nabirke, organizacije dobrodelnih koncertov, akcije šolske mladine, akcije Rdečega križa, ljudje pa so marsikaj tudi izdelovali. Ženske so na primer pletle nogavice in slamnate čevlje, ki naj bi vojake varovali pred mrazom in ozeblinami.¹⁸

Z vojno je na Avstro-Ogrskem začel veljati nov sistem zakonov, imenovan tudi vojaški absolutizem, kar pomeni, da so omejili politično delovanje in temeljne državljske pravice. **Z maksimiranjem cen** je država poskušala **uravnavati gospodarstvo**.¹⁹ K pomanjkanju so pripomogle tudi slabe letine, za katere pa ni bilo krivo le vreme, temveč predvsem **pomanjkanje moške delovne sile**, ki so jo nadomeščali z ženskami, vojnimi ujetniki in tistimi moškimi, ki niso odšli v vojno. Tistim, ki so pomoč najbolj potrebovali, so izdajali **živilske nakaznice**. Do težav z oskrbo je prišlo v mestih in v industrijskih središčih, kot sta bila Domžale in Kamnik, kjer je bila poraba večja od pridelave. Od 28. februarja do 4. marca 1915 se je vršila tako imenovana **zapora žita**. Zaradi pomanjkanja hrane so na polja pogosto prišli **tatovi**. V letu 1918 se je zopet pokazalo posebno hudo pomanjkanje.²⁰

V začetku maja 1915 je **šolska mladina zbirala različne kovine**: baker, cink, cin in medenino za vojne namene ter popisovala različne kovinske predmete, za katere so menili, da bi jih morali lastniki odstopiti državi. Kamniška župnijska cerkev je morala februarja 1916 oddati **cerkvene zvončke in medeninaste svečnike**, aprila 1918 pa so Trzinci oddali

¹³ Zora Torkar, 2014, str. 15.

¹⁴ Zora Torkar, 2014, str. 16.

¹⁵ Zora Torkar, 2014, str. 26 in 27.

¹⁶ Zora Torkar, 2014, str. 19.

¹⁷ Zora Torkar, 2014, str. 20 in 22.

¹⁸ Zora Torkar, 2014, str. 23 in 24.

¹⁹ Zora Torkar, 2014, str. 26 in 27.

²⁰ Zora Torkar, 2014, str. 28.

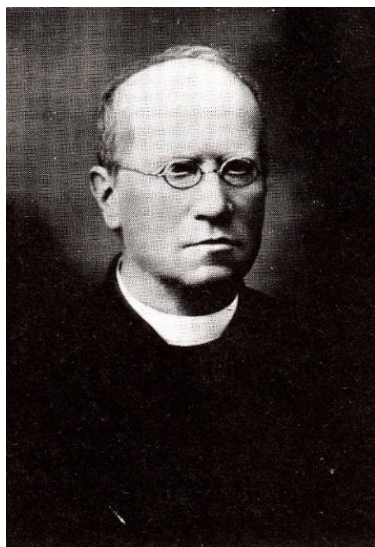
orgelske piščali iz domače cerkve. Veliko več razburjenja in žalosti pa je povzročilo pobiranje cerkvenih zvonov za pretopitev v letu 1917. Sicer je bila odredba o obveznem oddajanju zvonov izdana že 25. septembra 1915, toda pobiranje se je začelo izvajati šele v začetku leta 1917. Vojni erar²¹ je za vsak kilogram zvonove teže plačal 4 krone. Ljudje so bili ob oddaji zvonov zelo žalostni in ganjeni. Iz kamniške župnije so zvonove po navodilih vojne uprave odpeljali 23. januarja 1917. Sprva so pustili le zvonova v zvoniku pri sv. Primožu, saj sta bila iz leta 1703 in 1491, vendar so ju marca vseeno pobrali.²²

Leta 1924 so se v Kamniku pojavile prve zamisli o postavitvi spomenika padlim v prvi svetovni vojni. Takrat se je zanj začel zbirati tudi denar. Ponovno je bila akcija oživljena leta 1934, saj je veliko manjših krajev spomenik že imelo. Idejo so kmalu začeli uresničevati, vendar se je zaradi počasnega napredovanja del projekt zavlekel do 10. septembra 1939, že teden dni po začetku naslednje svetovne vojne.²³

4 ANALIZA MENGEŠKE ŽUPNIJSKE KRONIKE

Kroniko mengeške župnije sva najprej natančno prebrali in iz nje prepisali vse, kar se je nanašalo na dogajanje, ki ga je povzročila prva svetovna vojna. Potem sva besedilo razvrstili po tematiki in ga analizirali. Zaradi obilice gradiva je bila analiza zelo zahtevna.

Župnijsko kroniko je v času prve svetovne vojne pisal mengeški župnik Franc Kušar.

Slika 1: Franc Kušar, avtor mengeške župnijske kronike iz časa prve svetovne vojne. Rojen je bil 20. oktobra 1860 v Ratečah, posvečen pa je bil 19. julija 1884. Mengeško župnijo je prevzel 28. avgusta 1900.²⁴ Žal je bil ponoči 13. februarja 1931 žrtev roparja Laknerja, ki ga je v župnišču napadel in umoril. Poleg kronike je napisal še dve knjigi, ki sta ostali v rokopisu.²⁵

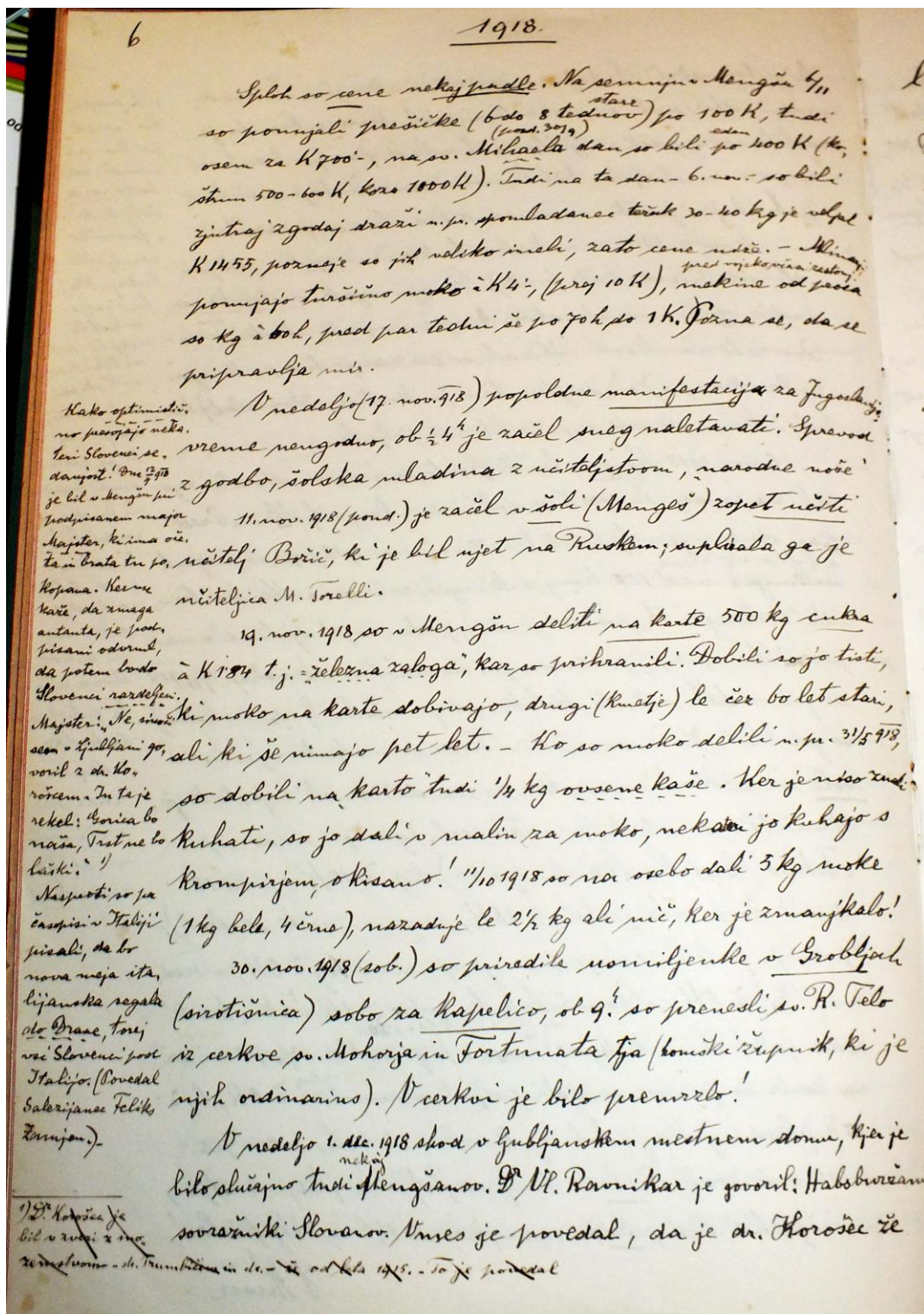
²¹ Erar, *država kot lastnik premoženja*: po teh zakonih zapade premoženje erarju; http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=erar&hs=1, 22. 12.2015.

²² Zora Torkar, 2014, str. 31-33.

²³ Zora Torkar, 2014, str. 37.

²⁴ Stane Stražar, 1993, str. 187.

²⁵ Stane Stražar, 1993, str. 687.

Slika 2: Primer lista iz mengeške župnijske kronike za november 1918. Ob robu je zelo zanimiv zapis o Rudolfu Maistru: »Kako optimistično presojajo nekateri Slovenci sedanost. Dne 12/9 1918 je bil v Mengšu pri podpisanemu **major Majster**, ki ima očeta in brata tu pokopana. Ker vse kaže, da zmaga antanta, je podpisani odvrnil, da potem bodo Slovenci razdeljeni. **Majster**: »Ne, sinoči sem v Ljubljani govoril z dr. Korošcem. In ta je rekel: Gorica bo naša, Trst ne bo laški.« Nasproti so pa časopisi v Italiji pisali, da bo nova meja italijanska segala do Drave, torej vsi Slovenci pod Italijo. (Povedal Salezijanec Feliks Zamjen.)«

4.1 MOBILIZACIJA VOJAKOV

Prvi vpoklic

Dva dni pred začetkom vojne (vojna napoved Srbiji je bila 28. 7. 1914) se je začela splošna mobilizacija. V vojsko so bili vpoklicani vsi moški, stari do 42. leta. V mengeški kroniki je naslednji zapis: »Zjutraj ta dan – **26. jul. 1914** – se je tu izvedelo, da je napovedana mobilizacija, ker je Srbija odbila ultimatum. Po prvi maši je bil že na vogleh nabit razglas!, da v 24 urah morajo odriniti vsi vojaki rezervisti **do 42 leta** (med temi je bil tudi edini brat novomašnikov). Posebno iz občine Loka je šlo primeroma veliko oženjenih mož, skupaj iz vseh občin do **300**, pozneje ob ponovljenih prebiranjih še drugi seveda. – Za v ponedeljek – **27/7** – je bila določena spoved zjutraj ob 3h, tudi v nedeljo dopoldne so jo nekateri vpoklicani opravili, ki so bili še tešč takrat.«

Naknadni vpoklici

V mengeški župnijski kroniki je zapisano, da so bili manj kot mesec dni pozneje, 31. julija 1914, v vojsko vpoklicani vsi moški med 18. in 52. letom: »**31. jul. 1914** (petek) zvečer so zagnali glas, da morajo **vsii moški od 18. do 52. leta** v vojsko. To novico so prinesli zidarji iz Domžal in Terzina, ki so prišli zvečer domu, kjer so neutegoma pustili delo. Tudi orožniki so hiteli po hišah to pravit, ker so dobili telegram »splošna mobilizacija« (allgemeine Mobilisierung). Po hišah so jokali otroci in žene, marsikje, posebno v gostilnah, so čuli do polnoči in še delj, češ da pride iz Kamnika od okrajnega glavarstva razglas ali pozivnica. Zvečer ½ 9h je prišel orožniški postajevodja v župnišče prosit, naj bi se drugi dan (v soboto) pri maši ljudem oznanilo to, da morajo vsi moški do 52. leta v vojsko. Odvrnilo mu je, da »splošna mobilizacija« pomeni, da so sedaj **vsii kori (16)** mobilizirani, pri nas je bila mobilizacija že 26/7 1914, ko je bilo **prvih šest korov** poklicanih; sicer pa ne zadene vseh moških do 52 leta, ampak do 42 l. Navsezadnje je moral pritrčiti temu prigovarjanju.«

Leta 1915 so potekale nove mobilizacije za **črno vojsko**²⁶. V kroniki tako beremo: »**7/6 1915** (pon.) v Kamniku prebiranje za **črno vojsko l. 1897, 1878–1890, 1892–1894, 1865–1872**, iz marsikaterere hiše (družine) sta bila potrjena obenem oče in sin! (446). Iz mengeške občine potrjenih **120**, iz terzinske **70** ...«

Novi vpoklici so potekali tudi leta 1916: »**17/1 1916** (pon.) k vojakom odšli, rojeni l. 1870 in 1871, med temi grobeljski cerkvenik Frane Mav. /.../ **21/1 1916** k vojakom l. 1865–1867, **21/2 1916** 1868 in 1869 ter nekateri župani in svetovanci.« Vpoklicani vojaki so bili stari 45 in 51 let. »**14. marca 1917** so bili pri ponovnem prebiranju za vojake potrjeni tudi taki, ki imajo **zlomljene ude**, n. pr. Franc Skok, Jakšev s Pristave 5, ki ima eno nogo krajši (zlomljeno), Anton Pavli (M. Mengeš 49, Flis) roko zlomljeno!«

²⁶ Črno vojsko (Landsturm) so v miru sestavljali obvezniki, stari od 32 do 42 let, v vojni tudi do 50, vendar v praksi samo **manj primerni za bojišče**, mnogi zdravi in močni so bili razporejeni v pehotne oziroma domobranske polke, v črnovojniških polkih in bataljonih so bili tudi mlajši bolehn ali kako drugače manj ustrezni vojaki. /.../ Črnovojniški polki in bataljoni so bili namenjeni predvsem za službo v zaledju, za stražo skladišč, ujetniških taborišč, mostov in podobnega, toda zaradi potreb jih je poveljstvo že leta 1914 začelo uporabljati tudi na bojišču. (Janez J. Švajncer: *Svetovna vojna 1914–1918, Slovenci v avstro-ogrski armadi*, Maribor, Pokrajinski muzej, 1988, str. 15.)

4.2 ZBIRANJE KOVIN IN ODDAJA ZVONOV

Zbiranje kovin

Vojaški industriji Avstro Ogrske je med prvo svetovno vojno začelo zmanjkovati surovin. Šolarji so zato zbirali različne kovine za vojne namene. V mengeški župniji se je pobiranje kovin začelo aprila, saj je kronist Franc Kušar leta 1917, ob prvi obvezni oddaji zvonov, v kroniko zapisal: »Prvič so kovine pobirali (**apr. 1915**) šolarji, kar je kdo dal prostovoljno, l. **1916 (avg.)** je bilo zapovedano oddati vse bakreno, cinasto, mesingasto orodje (svečnike, korce, likalnike, kotle...) in sedaj zvonove.«

Pobiranje kovin je v kroniki omenjeno še dvakrat: »**7. maja 1915** pobirali šolarji kovine v vojne namene, skupaj (cerkveno in zasebno) dal 65 kg (mesing, baker, cin ...), vredno 500 K ...« in »**29/11 1915** so šolarji nabrali za vojaštvo /.../ in 24 kuhinjskih mesingastih možnarjev za slučaj, ko dobe v zameno železne.«

Oddaja zvonov

Odredba o obveznem oddajanju zvonov je bila izdana že 25. septembra 1915, toda pobiranje se je začelo izvajati šele v začetku leta 1917.²⁷ V mengeški župnijski kroniki tako beremo: »**10. febr. 1917** (sob.) so iz zvonika v **Grobljah** sneli 2 zvona, v pond. še 1. V **Mengšu** je veliki zvon zadnjič pel **14/2 1917** (sreda) dop. ob 10h, pet minut pred poldne je puhnil skozi lino na južni strani, mrtvaški (po vrvi) in mali že prej! /.../ V **Mengšu** sta ostala za enkrat še dva: srednji in četrtinkar (»Firkeljčar«), v **Grobljah** nobeden, v **Loki** dva (zaenkrat, zaradi starosti), v **Terzinu** in **na Rašici** po eden. Veliki zvon so odpeljali **15/2 1917** ob ½ 10h na parizarju iz pivarne (zastavice in vence ob glavi). Vpregli so en par konj, a ni šlo (sneg!), potem tri pare, ki so ga peljali v **Domžale** na kolodvor. Bron je sedaj po 16 K kg, za vlihanje 2 do 3 K, plačala bo država kg po 4 K, koliko morajo žrtvovati tukajšnje cerkve (**7266 kg**)!«

Kasneje sta o zvonovih v kroniki še dva zapisa: »**22. febr. 1917** (čet.) so otroci pripeljali zvonec (10 + 5 kg), ki ga je ponudil in posodil za mrtvaški zvonec grajščak **Anton Stare** iz svoje zasebne kapele. /.../ **21/9 1917** (pet.) pop. 3h vojaki vzeli v **Mengšu** še srednji zvon (ca 1428 kg), v **Loki** pa veliki zvon (330 kg). 28/9 priredili v zvoniku traverzo, da nanjo ure bije, četrtinke bije na zvon.«

Domačini so bili ob teh dogodkih zelo žalostni. Mengeški župnik Franc Kušar je v kroniko zapisal: »Ljudje: »Ta revček (mrtvaški) naj bi ostal, marsikateri očenaš se je zmolil za rajne.« »Če se je v **Mengšu** veliki zvon oglasil ob hudi uri, so se oblaki razdelili.« Ko so ljudje izvedeli, da pridejo vojaki zvonove snemat, so začeli pritrkovati; v **Terzinu** so menda celo noč, s **Šmarne gore** se je poprej več dni slišalo zvonjenje. »Čudno, da je to tako nalezljivo in da posnemajo, saj vendar ni vesel dogodek.«

Oddaja piščali za orgle

Aprila leta 1918 so pobirali piščali iz orgel,²⁸ kot je zapisano v mengeški župnijski kroniki: »**30. apr. 1918** je pobral orglar **Janez Naraks** iz **Petrovč** (Štajersko) piščali iz orgel (prospekt): v **Grobljah** 15 + 5 skupaj tehtajo 10 ¾ kg (po 15 K), v **Terzinu** 15 + 6 v teži 39 ½ kg (poslano 8/5 1918 na: Lagerplatz des k. n. k. Kriegoministeriumo in Wien – Mateleinsdorf).«

²⁷ Zora Torkar, 2014, str. 31-33.

²⁸ Zora Torkar, str. 32-33.

4.3 ŠOLSTVO V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

Šole v mengeški župniji

V mengeški župniji so bile tri ljudske šole: štirirazrednica v Mengšu, po dva razreda v Trzinu in v Jaršah. Poleg teh je bila od leta 1915 v Malem Mengšu št. 11, pri Stemberger & Mellitzer, še nemška zasebna šola.

V letu 1918 se je število šol spremenilo. »*V Grobljah so (1918) pričele šolo usmiljenke sv. Vincencija dva razreda: I. r. s poldnevničnim poukom, II. r. s celodnevničnim. Deklice - sirote, ki so v zavodu, jo obiskujejo; pa tudi vnanje iz Jarš, Preserja, Šmarce, s Homca, ker so prejšnje leto hodile na Homec v šolo k usmiljenkam. Šola v Mengšu: učiteljica Cevc ima dopust, namesto nje Marija Gregorc (Jelenova iz M. Mgš 25), doslej zasebna učiteljica (od 1915) za nemške tirolske otroke. (Ta nemška šola je nehala 6/12 1918, otrok je bilo 6.)*«

Organizacija šolstva in pouka

Vojna je vplivala tudi na šolstvo. Moteno je bilo že kmalu po začetku vojne, leta 1914. V mengeški župnijski kroniki tako beremo: »*Šola se je 16. sept. 1914 pričela le v Terzinu v I. razredu, za Mengeš in Jarše je od vodstva bilo odločeno, naj bo 1. okt. šolarska maša in potem pouk v I. in II. razr., ozir. I., a 1. okt. 1914 je prišel odlok dež. šolskega sveta, naj bo pouk na deželi, kjer večinoma kmečki otroci v šolo hodijo, od 1. nov. 1914 dalje /.../ 3. nov. se je pričelo s poukom v Terzinu v II. razr. in v Jaršah v obeh razredih. – V Mengeš pa so 23. okt. 1914 prišli vojaki stanovat v šolo, zato se je pričela šola 30. nov. 1914 in je bila do 4. febr. 1915 izkl., ker so šolo zopet vojaki okupirali; torej le nekaj tednov pouk v šolskem letu 1914/15 in še ta nepopoln, učitelj Božič je v vojski (ujet na Ruskem, dec. 1914), učiteljica Stepišnik je umrla in njeno mesto se zasedaj ne razpiše, torej so na razpolago štiri učiteljske moči (2 moški in 2 ženski). Paralelka odpade, ker ni več toliko otrok, vendar je pouk treba skrčiti in da ena učit. moč uči dva razreda, vsak tri dni. /.../ Ker je zaradi vojske kmečko delo opravičevalen vzrok in ljudje v to rabijo večje otroke, zato je nadučitelj v V. razr. imel pod 20 otrok, torej desetkrat manj kot učiteljica.*«

Ko so bili v šoli vojaki, pouk ni mogel normalno potekati, kot je opisano v kroniki mengeške župnije: »*24. febr. 1915 odšli vsi vojaki v Ljubljano in Domžale, čez 10 dni so drugi prišli (zopet IR 97), torej pouka v šoli ne more biti. /.../ Učiteljica Gizela Ušeničnik prideljena v Stranje, ker v Mengšu ni šole.*«

Vpliv vojne na potek pouka pa se je leta 1915 še povečal: »*Šolski pouk je v Terzinu 1/5 1915 nehal v II. razredu, ker je kmečko delo opravičevalen vzrok in večji otroci pomagajo delati, v I. raz. je bil pouk do konca šolskega leta 15/7 1915. V Jaršah je krajni šolski svet sklenil, naj bo v obeh razredih pouk do 15/7, vendar kdor dela, je zamuda opravičena (v II. r. bilo včasih le 6 do 8 otrok).*«

Tudi proti koncu leta 1915 se šolske razmere niso kaj dosti izboljšale. Kronist Franc Kušar je zapisal: »*16. sept. 1915 šolarska maša ob začetku šole: v Jaršah se prične pouk 3. nov, v Mengšu 22/9 (sredo) I. in II: razr. (=4 prva š. leta) poldnevni pouk; v Terzinu oba razreda 16/9, v II. r. je čez par dni pouk ponehal do 3/11 /.../ (16/9 1915 nemška zasebna recte zakotna šola v M. Mengšu 11 pri Stemberger & Mellitzer, otrok je 8 = 4 dečki in 4 deklice. Uči Marija Gregorec »Jelenova« iz M. Mgša 25, ki je 1915 pri uršulinkah v Ljubljani dovršila učiteljske. Ker je bilo š. l. 1914/15 v javni šoli tako malo pouka, zato so svojo šolo napravili.)*«

V kroniki mengeške župnije je opisano, da vojna bolnišnica v Mengšu ni pravično plačevala za pomoč s strani šolstva in nastanitev: »**Vojni špital 8/12 (V Mengšu 6/9 1915 do 20/2 1916) tu nič plačeval za nastanitev šoli in mežnariji, ker spada občini ozir. cerkvi; od društvenega doma in dr. so plačevali. V Mekinah so plačevali vsem (tudi šoli), v Domžalah ne šoli ne društvenemu domu.**«

3. novembra 1915 pa se je pouk v Mengšu ponovno začel. V mengeški župnijski kroniki je navedeno: »**Šolski pouk je pričel 3/11 1915 v vseh razredih. Ker so v šoli vojaki, je bil pouk v dveh mizarških delavnicah: pri »Vidali« (V. Mengeš 57) in pri Pavlu Kosec (V. Mgš 50); plačati za vsako na mesec 16 K, pri Vidali so poprave veliko stale.**«

Konec leta 1915 v trzinski šoli ni bilo dovolj drv za ogrevanje: »**V Terzinu v šoli ne kurijo, ker ni mogoče dobiti drv.**«

Tudi naslednje šolsko leto se je začelo z zamudo, kot je zapisano v kroniki mengeške župnije: »**Na poziv C. kr. Okr. šolskega sveta je krajni šolski svet 9/7 1916 sklenil, naj se šolsko l. 1916/17 v Mengšu prične za I. in II. razred 1. okt., za više razrede 1. nov. 1916.**«

Kronist Franc Kušar je v mengeško župnijsko kroniko zapisal, da so 13. oktobra 1916 šolski pouk prestavili nazaj v šolske prostore: »**13. okt 1916 (pet.) se je šola preselila iz najetih prostorov (pri Vidali V 57 in Starinu Pavlu) nazaj v šolsko poslopje. Uče od 18/9 1916 štiri učiteljske moči (Vohinc, Sirc, Torelli, Gerkman) v skrčenem obsegu: 5. in 4. razred skupaj, doslej dvakrat na teden (od 59 otrok hodi 20), III. in II. r. po trikrat na teden (v III. r. 89, hodi jih ca 44); za naprej 5. in 4. razred vsak dan. Skupaj v vseh razredih je nad sto otrok oproščenih zaradi dela. 27. nov 1916 (poned.) učiteljica Gizela Ušeničnik tretjič v Mengšu začasno nastavljena. Uče torej: Vohinc V. in IV. r. skupaj (hodi sedaj 30 otrok), III: r. Sirc (ca 75), II. Ušeničnik (ca 60), I. r a + b Gerkman in Torelli (103 otrok, eni dopoldne, eni popoldne).**«

Konec leta 1916 so pouk v obrtno nadaljevalni šoli zaradi pomanjkanja petroleja prestavili na dopoldanski čas: »**Ker ni petroleja, je obrtno nadaljevalna šola podnevi (popoldne) namesto zvečer; kršč. nauk je v petek od 1–2h pop.**«

23. februarja 1917 so mengeško šolo spet spremenili v vojaško bolnišnico. V mengeški župnijski kroniki tako beremo: »**23/2 1917 (petek) zopet šolo izpraznili za voj. bolnišnico (Feldsp. 705), tudi Društveni dom (vse zgoraj, kulise proč, kar do sedaj še nikoli), kaplanija (oprava bivšega kaplana Val. Jeršeta, sedaj voj. kurata, naj gre pod streho!, posojilnica ostane notri), stara šola, tovarna Stemberger & Mellitzer in 4 sobe pri Prahuljcu v Vel. Mengšu 73 (Jož. Kralj).**«

Ker je bilo v Trzinu vojaško letališče, se je šola uporabljala za nastanitev vojakov letalcev in za letališko pisarno. »**Šola v Terzinu se od 25/9 1917 do 12/11 1917 rabi v vojne namene: »Flizgerstation« iz Nemčije pisarna. /.../ V Mengšu je 24/9 se selila iz verande (M. Mengeš 13) v šolo (spodnja soba), druge sobe so Nemci okupirali; pouk je: I. r. nižja skupina (ca 80) pri Starinu (Pavel Kosec, V. Mgš. 50) pop., I. r. višja sk. (70) na pošti pop., II. r. (42 v dveh oddelkih, vsak tri dni v tednu) na pošti dop., III. r. (89 zapisanih) pri Starinu dop., IV. In V. r. (46 + 17) skupaj pri Vidali (V. Mgš. 57), pon. v šoli spodaj.**«

Mengeška šola je bila **23. februarja 1917** zopet izpraznjena z namenom pridobitve prostora **za vojaško bolnišnico**. »Za šolo so se dobili trije prostori: mizarska delavnica Pavla Kosec (Vel. Mengeš 50), »veranda« (Val. Gregorc, M. Mgš 13) in »godbeni prostor« (na pošti, M. Mengeš 77). Pouk v »verandi« se je pričel v poned. 26/2 1917, v drugih dveh prostorih v torek 6/3 1917. /.../ **18/9 1917** (poned.) **odšel »Feldspital 705«**.

Tudi v šolskem letu 1916/1917 je bilo podobno kot prejšnja vojna leta: »Šola se je na poziv Okr. šolskega v Kamniku skrčila »za **pomladansko delo**«: v Jaršah II. r. trikrat na teden, v Terzinu II. r. samo dop., sicer je celodnevni pouk. A Okr. šolski svet je razveljavil ta ukrep, češ pomladansko delo je že davno minilo! Kakor so l. 1916 prašali krajne šolske svete, kdaj naj se prične š. leto 1916/17. V Mengšu n. pr. so določili: v I. in II. r. 1. oktobra, v III., IV. In V. r. pa novembra. A Okr. šolski svet kamniški je pa naročil, naj se začne 16. sept. 1916! Sicer je »kmetijsko delo« (kakor v š. l. 1915/16) tudi v š. letu 1916/17 opravičevalen vzrok.«

V letu 1917 je bilo šolstvo moteno tudi zaradi določila, da morajo **učitelji popisovati polja**, kar je v mengeški župnijski kroniki opisano takole: »**Od 18/6 1917** je odpadel pouk v razredih, kjer uče učitelji (moški). Imenovani so za **komisarje, ki naj merijo in popišejo**, koliko polja je obdelanega s tem ali drugim žitom (sadežem) in koliko ima kdo travnikov (pašnikov) svojih ali v najemu. Popisano mora biti do 15. jul. 1917. Za občino Mengeš je imenovan kaplan Klemenčič (20/6 še novomašnik Fel. Gregorec), nadučitelj Vohinc za Rašico, uč. Sirc za Suhadole in Moste, terzinski naduč. Blejc za Loko in Terzin, jarški naduč. Petrovec za neko obč. v fari Dob. Pouk v IV (in V. r. skupno) ter v III. r. v Mengšu je torej **nehal 18/6**, ravno tako v Jaršah in Terzinu v II. razredu. Kaplan Klemenčič upa, da bo učil kršč. nauk v razredih, kjer ima prvoobhajance.«

Vendar je šolstvo 30. junija 1917 prejelo odredbo, da morajo **odsotne učitelje nadomestiti** učiteljice. »30/6 1917 je okr. nadzornik Gaberšek odredil, da mora biti v III., IV. in V. r. pouk, dasi Sirc in Vohinc popisujeta polje. Učiteljica Gizela Ušeničnik uči tri dni III. r., tri dni II. r., učiteljica Gerkman uči pop. I. r. (začetnike) kot doslej, dop. IV. In V. r. (morda skupno prihaja 10 otrok). /.../ Od 2/10 1917 tudi v II. razredu pouk v dveh odd., vsak tri dni na teden. V začetku nov. 1917 pričela uč. Štefanija Levec, ker ima Vida Cevc Šorn bolezenski dopust.«

30. novembra 1917 so Trzin zapustili nemški vojaki, v Jaršah in Mengšu pa nekaj časa ni bilo pouka zaradi pomanjkanja drv. »30. nov. 1917 so iz Terzina odšli nemški vojaki (letalci), le 9 jih je ostalo. V Jaršah v šoli ni bilo pouka od 19/11 do 10/12 1917: kuriva ni! /.../ 12/1 ni bilo šole v Mengšu, ker **drv ni bilo**, popoldne jih je pripeljal. 14/1 (pond.) se je pouk pričel v treh sobah šolskega poslopja ...«

V mengeški župnijski kroniki je zapisano, da se je **7. februarja 1918** šola ponovno selila: »7/2 1918 (čet.) selili šolske klopi in drugo od Starina (Vel. Mengeš 57) in »s pošte« (M 77), kjer je bilo od ca 28/2 1917! /.../ 30. apr. 1918 **dekanjska vizitacija** v Mengšu: šola dopoldne le v treh razredih (v treh je pop.), pop. ob 2h v Jaršah, v Terzinu 14/5 pop. 2h.«

V sredini leta 1918 je popisovanje polj, za kar so zadolžili vse učitelje, ponovno oviralo pouk: »7/6 1918 **popisovanje polja** ima večinoma **učiteljstvo**: v Mengšu nadučitelj Vohinc in 3 učiteljice (Cevc, Torelli, Ušeničnik), iz Terzina oba, v Jaršah nadučitelj Petrovec, coop. J. Klemenčič za Rašico. Učit. Sirc popisuje **kovine** – v vojne namene – v občinah Mengeš, Domžale, Lukovica. Pouka je v šolah manj, redni pouk je pričel v Jaršah in v Terzinu 24/6 1918, v Mengšu šele 1/7 1918. Učitelji in dr., ki polje popisujejo, so dobili moko, če so se zanjo oglasili. A je bila slaba (belo so kamniški komisarji sebi razdelili).«

V šolskem letu 1917/1918 je četrti razred menceške šole obiskovalo 144 otrok, od katerih jih je bilo 70 (49 %) oproščenih zaradi dela. Tako v kroniki beremo: »V petem razredu je 8 otrok vpisanih, zato so za krščanski nauk združeni s IV. r. – Ker je vpeljan v I. razredu sedaj celodnevni pouk (ozir. dopoldanski nerazdeljen pouk), so učenci I. razreda višja skupina (od 1917/18) letos v III. razredu i. t. d. IV. razred ima 2 oddelka, skupaj **144 otrok**, od teh je zaradi **dela oproščenih ca. 70 otrok**. V. r. uči nadučitelj Vohinc od 2. dec. 1918 dalje v **pisarni** (5 do 8 otrok). Šolski zvezki – »teke« - so po 40 h (pred vojsko po 3 h), nekateri (veči) po 96 h.«

Velike pretrese na področju šolstva in organizacije pouka je ob koncu leta 1918 povzročila španska gripa. To je kronist Franc Kušar opisal takole: »V začetku oktobra 1918 se je začela razširjati **influenca** (**»španska bolezen«**): najprej na Rodici, Jarše, Terzin, potem Loka, Mengeš. Umrlo je meseca oktobra **26 oseb**, večinoma za »špansko«, poprej v devetih mesecih 25. V nekaterih hišah so skoro vsi bolni, komur je iz nosa kri tekla, ni obležal. Učiteljica Kocijančič v Terzinu je zbolela 2. okt., v Mengšu 7/10 1918 tri: Gregorc, Ušeničnik, Torelli in pri nadučitelju Vohincu trije otroci, zato **od 7/10 nadalje ni pouka v šoli**. Rev. coop. J. Klemenčič 15/10 1918: »Kakšni so ti učitelji! Danes v takem dežju sem šel v Terzin in obe sobi prazni, doslej vsaj v II. razredu pouk. Zakaj ne sporoči?« Petrovec, nadučitelj v Jaršah, je povedal, da tam **od 15/10 do 26/10 1918 ne bo pouka** in zopet 4/11 1918 ne. V Mengšu prosto do 17/10, potem **do 31/10 1918 podaljšan**. Za 4/11 1918 je bilo oznanjeno, da se prične pouk v Mengšu, a ko je nadučitelj izvedel, da v Jaršah ne bo pouka, je svojevoljno odredil, da ne bo **do 11/11**, dasi je za 4/11 (pond.) dal zakuriti vse šolske sobe! 22/10 1918 je šel Rev. coop. v šolo v Terzinu, kjer so s poukom pričeli, a nadučitelj dal ni nič vednosti, 29/10 šel zopet v Terzin, a ni bilo šole! 5/11 zopet šola, a nadučitelj Blejc zopet ni nič sporočil.«

Da je vojne konec, v menceški župnijski kroniki nakaže naslednji zapis: »11. nov. 1918 (poned.) je začel v šoli (Mengeš) zopet učiti **učitelj Božič, ki je bil ujet na Ruskem**; suplirala ga je učiteljica M. Torelli.«

Šolska mladina se je skupaj z učiteljstvom, kot vsi drugi, konca vojne zelo razveselila. To je v kroniki menceške župnije opisano takole: »V nedeljo (17. nov. 1918) popoldne **manifestacija za Jugoslavijo**. Vreme neugodno, ob ½ 4h je začel sneg naletavati. Sprevod z godbo, šolska mladina z učiteljstvom, narodne noše.«

Pomoč vojakom s strani šolarjev

Poleg tega, da so šolarji leta 1915 v vojne namene zbirali kovine, so leta 1916 vojakom pomagali tudi na druge načine. »7. febr. 1916: šolarke so za **vojake napravile 50 parov nogavic in 25 dokolegic**. /.../ V 14 so zbrali pri šolarjih za **invalid** »vinarjev« 39 K 24 h! /.../ Učiteljstvo nabira po višem naročilu pri šolarjih **denar za invalide** (v Mengšu n. pr. meseca maja 1916 K 352,58), v jeseni 1916 listje od robidovja za čaj vojakom.«

4.4 OSKRBA VOJAKOV

Stroški za prehrano vojakov

Kljub temu, da je država za vsakega vojaka plačevala enako denarja, so bile razmere med vojaki različne. Leta 1918 je v kroniki naslednji zapis: »Dokler je bilo tu (**Kranjsko**) **vojno ozemlje** (do ca. 15/1 1918), so dobili vojaki na dan 36 h, tobak, pol litra vina in za **menažo K 5,60**; sedaj pa 16 h, tobak plačajo (21 h zav.) in za **menažo K 3,36**.« Vojaki, ki so prišli v

mengeško župnijo, so živeli v različnih razmerah: »27/2 1916 (ned.) v Mengeš prišli vojaki, =tren (diviz. pekarija) iz Grobelj, bili so poprej v Črni gori. Pritožujejo se vojaki, da **dober malo jesti**: zjutraj črno kavo, opoldne meso in čisto juho, zvečer zopet kavo. Država za vsakega vojaka enako plačuje: sedaj po **K 2,52 na dan**. Pri nekaterih oddelkih, ki so bili tu (v Mengšu), so imeli vsega dosti (n. pr. konec 1915 češkega, **praškega PP 28**). Pri nekaterih pa so stradali, da so pri hišah prosili kuhanega krompirja! Kakršen je pač poveljnik! Pred enim letom (pustne dni 1915) so bili tu rekruti iz Trsta (**IR 97**); imeli so včasih toliko, da so metali v pomije cele kosove mesa in skorje kruha na gnoj, kjer so jedle kokoši. Sicer so pa ljudje (večidel otroci) hodili s piskri iskat, če je vojakom kaj ostalo v kuhinji. Nekateri so se dobro preživljali s tem, tudi taki, ki niso potrebni. Tudi za pomije **v vojaški kuhinji, ki je v Malem Mengšu 11**, se priporočajo domačini, da jih dajo prašičem.«

Oskrba vojakov z moko in kruhom

Kronist je leta 1915 zapisal: »**Kruh** so dobivali vojaki prejšnji (vojna boln. 8/12) **za pet dni štiri porcije**, za en dan plačano 36 h. Ko so se pozimi 1915 umikali Srbi skozi albanske gore, je naš vojak - jetnik v Albaniji dal za štruco (2 porciji) slabega turšičnega kruha 50 K! /.../ Češki vojaki iz Prage, ki so bili tu nastanjeni, so pripovedovali, kako so z Ogrskega, kjer so pred kratkim bili, skrivaj svojcem domu pošiljali **belo moko** skoro vsak dan 5 kg označeno »paprika«. **Moko pošiljati z Ogrskega** je bilo prepovedano.«

Za vojake so mleli žito v Majdičevem mlinu: »Pri Majdiču v Zg. Jaršah **10 meljejo oves za vojake**: 20 % moke, poprej 30 % do 50 % žitne – **prometnemu zavodu**. Navadni (mali) mlini ovsa ne morejo mleti, se jim zatikajo luskine.«

Mengeško pivovarno so avgusta 1917 prodali, oktobra 1917 kronika o njej piše: »**Nemška divizijska pekarna** je v pivarni (V. Mengeš 89), vsako noč požgo 15 m³ drv, speko 16.000 hlebcev a 1 ½ kg (v 32.000 porcij).«

Leta 1917 so zbirali **žito in krompir za vojake**, kot navaja kronika: »Žita so rekvirirali v Terzinu na 1 grunt po 160 kg, v Mengšu primeroma več, še več na Rašici in na Dobenu. Krompir so začeli rekvirirati²⁹ **28/9 1917**, občina Mengeš mora prodati za »soško« **armado 15 vagonov krompirja, Jarše 5 vagonov**. Tudi ob dobrih letinah bi se težko toliko dobilo.«

Oskrba vojakov z mesom in mlekom

Od oktobra 1915 so imeli v Trzinu nastanjenih 150 do 200 glav živine: »13/12 (pon.) za živino semenja ni bilo (tudi za Lenarta dan ne 6/11), ker je med vojaško govejo živino v Terzinu **bolezen na gobcu in parkljih** («slinovka»). Ena krava jim je pred tedni poginila, sicer pa živina zelo shujša, ker malo žre v bolezni. Za vojake imajo **živino (150 do 200)** v Terzinu od **oktobra 1915**. Pobjjali so, dokler je bila živina zdrava – **pred cerkvijo!** (Tudi kmetom v Terzinu je marsikje živina zbolela.) Sedaj živino, ki je zdrava, ženo v Domžale in jo tam pobijejo. Krave molzejo enkrat na dan, **mleko dajo v Domžale v vojno bolnišnico**.«

Na slabo organizacijo glede oddaje živine za vojake pa kaže zapis z dne 19. januarja 1916: »Za ta dan so naročili, naj občina Mengeš da **20 glav goveje živine** (½ volov in krav, ½ mlade živine). Prignali so za vojaštvo do 250 krav in vol ter 180 volov v Domžale. »Od kod?« - »Iz Mengša,« - »Lahko nazaj ženete«. To je bilo že poprej parkrat, ko so prignali v Domžale za vojaštvo rekvizirano živino (tudi iz Tuhina) in niso toliko vzeli. Mesarji potem ceneje kupijo!«

²⁹ Rekvirirati – izvesti rekvizicijo, zaseči s silo, prisilno odvzeti ali jemati (Veliki slovar tujk, Ljubljana, Cankarjeva založba, 2006, str. 986).

V nadaljevanju je tudi zapis o oskrbi vojakov z mlekom: »Mlekarna **mleko** daje vojakom v Kamnik (180 l), po 28 h – hodijo sami ponj, sicer je po 22 h do 24 h.«

Krompir za vojake

Vojakom so zaradi pomanjkanja krompirja kuhali korenje, kot je v začetku leta 1917 zapisal kronist Franc Kušar: »Ker l. 1916 ni bilo dosti **krompirja**, so vojakom kuhali **korenje**. Všeč jim ni bilo in so baje govorili: »Da bi vsaj nič korenja ne pridelali, da bi ga nam ne mogli kuhati!« in letos zarad suše korenje ni ozelenelo, pa menda nič ne bo. Tudi pravijo, da so slišali delavce – gostače govoriti: »Kmetje nečejo nič prodati in tako drago, da bi vsaj nič ne pridelali!«

Konec leta 1918 so se avstrijske vojaške enote umaknile z zasedenega italijanskega ozemlja, 3. novembra 1918 pa so z Italijo podpisali premirje.³⁰ Zatem so se vojaki vračali iz fronte. Med prebivalci so za te vojake pobirali krompir. »4. nov. 1918 so nekateri tukajšnji vojaki **peš prišli od Piave** (laške fronte). Drugi vojaki avstrijske razpadle vojske niso šli skozi Mengeš, ampak skozi Terzin–Domžale in Moste. Pobirali so pa zanje tudi po Mengšu **živila (krompir)** in so jim tam (v Mostah, v Domžalah) kuhali. Večina seveda se je po železnici peljala.«

Krma za živino

V začetku leta 1916 so morali prebivalci Mengša in okolice oddati **krmo za živino**. V župnijski kroniki je zapisano: »8/1 1916 je prišel na županstvo ukaz od okrajnega glavarstva, da je treba 10/1 **oddati sena ali detelje 13 %**, kolikor je kdo imel, ko so **popisovali pred ca. 14. dnevi**. Na občino Mengeš pride 300 q, Loka 190 q. Do sedaj so v Mengšu pobirali za konje, ki jih ima špital, odd. 8/12 kor, na dan 5 q sena, kolikor toliko prostovoljno, kdor je prodal. Mrva je bila po 9 K q, sedaj po 13 K, za vezanje s povescmi je po 50 h in za vožnjo na kolodvor v Jarše 1 K od q. /.../ 2/3 1916 zopet od glavarstva na županstvo ukaz, naj se dožene, koliko je v občini slame in mrve; dne 8/3 1916 ob 8h zj. treba **oddati 13 % do 14 %** na postajo Jarše.«

Februarja 1917 so spet popisovali seno in slamo, saj so morali določen del krme oddati: »Od 9. do 20. febr. 1917 so popisovali seno in slamo (komisija: učitelj Sirc v imenu vlade, en postaren kadet, 2 cenilna moža). Za vsak dan od 20/2 do 31/5 1917 na glavo goveje živine po 8 kg, konj po 7 kg, za mlado živino pol manj (ovce in koze po 3 kg) sme obdržati; kar ima kdo več (kot 800 kg na glavo), **mora oddati**. (Občina Mengeš je že poprej dala 40.000 kg + 21.000 kg). Kranjska mora dati skupaj 70.000 kg! /.../ 1918 Vojaki, ki so nastanjeni v Loki in Terzinu, **konje po gozdu pasejo** in tam travo žanjejo.«

Ljudem ni uspelo zbrati zahtevane količine **sena za vojaško živino**, kot je zapisano v kroniki: »Sena mora dati občina Mengeš za vojake 3000 kg (večidel niso dali!), Loka 1000 kg. Peljati je treba v Domžale, prejema Franc Cerar (Logar iz Stoba). V občini Rašica so posebno malo sena pridelali (suša!). Župan Ručigaj je naštel na glavo goveje živine na dan 4 kg sena in slame, priti mora 10 kg, za 1–2 letne 6 kg.«

Septembra leta 1917 je v mengeški župnijski kroniki še naslednji zapis: »Od občine Mengeš so za vojake **zahtevali 6000 kg sena**, do 21/9 se je dobilo blizu 2000 kg, potem s silo (30/9), župnika je zadelo 550 kg.«

³⁰ Janez J. Švajncar, 1988, str. 6 in 7.

Oskrba z ostalimi potrebščinami

Šolarji so poleg pobiranja kovin pobirali tudi druge dobrine: »29/11 1915 so šolarji nabrali za vojaštvo **sukna in platna** 893 kg, 131 kg kavčuka in 24 kuhinjskih mesingastih možnarjev³¹ za slučaj, ko dobe v zameno železne.«

Zapis kronista iz leta 1915 glede oskrbe z drvni se glasi: »Vojaki jih veliko potrebujejo. Pri trgovcu za drva (Janez Levec, Pristava 4) so jih naročili 200 m³ = 50 sežnjev, seženj po 48 K. Drv niso mogli napraviti dosti, moških ni doma, ne dosti živine. /.../ (oktobra 1917) **Rekvizirali so drva v gozdu** od kmetov, **Habah**³² ima dati 200 m³, od prebende v »Stanu« ca 80 m³, a plačali niso nič, ker so 22. okt. (pond.) nenadoma odšli (diviz. štab ...), drugje že 18/10, a so nazaj prišli zaradi dežja in so 20/10 odšli (24/10 1917 Kobarid!). /.../ (21. 12. 1917) **Tudi v gozdu so rekvirirali**. Tudi s strani (farovškem) 88 Führen = 64 ½ m³! toda J. Bokalič (Pristava 15) pravi, da je bilo na vsakem vozu vsaj 1 ½ m³, a so po poti, kjer so bili nemški vojaki, oddajali in na zadnje županu manj napovedali.«

Delavke slamninarske tovarne so se začasno usmerile v delo za vojno gospodarstvo. »Dela v slamninkarni Stemberger & Mellitzer je malo. Začeli so delati konci sept. 1915 (ca. 20 žensk in nekaj moških), a čez 3 tedne so vse ženske nehale. Finih kit ni! Nekateri (10) šivajo za vojake **srajce, podveze za hlače, bele plašče** za v snegu (da sovražnik ne vidi). Delo so dobile v Ljubljani pri uradu za pospeševanje obrti. Nekateri **pleto vojaške čevlje iz slame**. Če delajo od jutra do pozno zvečer (11h), zasluži spretna delavka do 5 K. **Kite za vojaške čevlje mora vsak plesti, ki dobiva preskrbnino**.«

Poleg delavk so z oblačili vojake oskrbovale tudi šolarke, kot sva že omenili: »7. febr. 1916. Šolarke so za vojake napravile **50 parov nogavic in 25 dokolegic**.«

V kroniki je leta 1917 zapisano zanimivo pričevanje nekdanjega vojaka: »**Jožef Šempelj**, mizar v M. Mengšu 22, je bil kot vojak na Romunskem. Povedal je: **V Romuniji smo rekvizirali obleko, vsaka družina je morala dati 1 srajco ali spodnje hlače ali brisljo ali volno** ...«

Vojaki kradejo

Konec leta 1917 beremo v kroniki: »**23. dec. 1917: nemški vojaki kradejo seno in les**, a tako skrivaj, da ni mogoče zapaziti kdaj (nad 800 kg sena na šupi ...). /.../ 5/8 1917: jabolka, lepa zgodnja K 1 kg, navadna pobiravci kg po 40 h (**Vojaki sanitejci Fsp 705 jih pobirajo po vrteh in prodajajo bolnim vojakom eno po 20 h**).«

4.5 POMANJKANJE OSNOVNIH ŽIVLJENJSKIH POTREBŠČIN IN NIHANJE CEN

Pridelava živil in drugih življenjskih potrebščin se je zaradi pomanjkanja moške delovne sile zmanjšala, za oskrbo vojakov na frontah pa so jih potrebovali zelo veliko. Zato ni čudno, da je začelo primanjkovati hrane in drugih potrebščin tudi ljudem v zaledju.

Pri prodaji kmetijskih pridelkov je kmete omejeval naslednji predpis: »V začetku **sept 1915** so bile ukazane **legitimacije**: za v domačem okraju od županstva (1 mesec veljavne), za druga

³¹ Možnar . okrogli posodi z močnimi stenami podobna priprava za pokanje s smodnikom, http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=mo%C5%BEnar&hs=1, 20. 2. 2016.

³² Habach - Grad Jablje.

glavarstva (n. pr. v Ljubljano) od Okr. glavarja. Torej če z Rašice hoče v Ljubljano nesti sadje, mora imeti legitimacijo.«

Pomanjkanje moke

Leta 1914, ko se je začela prva svetovna vojna, so si ljudje naredili večje zaloge moke: »Ljudje so precej (v začetku avgusta) **moko** nakupili cele vreče (tudi kmetje), da je v nekaterih trgovinah je zmanjkalo. Tudi pravijo, da se je nekaterim samicam, ki je malo potrebujejo, moka spridila!«

Prvi zapis o pomanjkanju moke je iz 1. maja 1915: »Ker **manjka moke**, devljejo ljudje med kruh krompir, kašo, poparjeno turščino in ajdovo moko. /.../ **Peki so nehali kruh peči** že meseca maja 1915, le Franc Germovnik (Mali Mengeš 57) je vztrajal do novine, ker je imel še moko (belo in turščino), **10/12 1915** nehal peči. /.../ **Mlinarji** smejo sedaj le v **denarju računati od mletja**, 3 % gre v prah, pri pšenici od 100 kg 3 K, od rži 2,50 K, od turšice³³ 2 K ... Doslej so jemali merico: od merice en bokal žita (=dva poliča), torej 1/16, naj naredi ene ali dve ali tri moke. Pri ječmenu pa en bokal ješprena (ne žita), ravno tako en bokal všena (ne prosa). Naredi se iz mernika prosa 9 do 11 bokalov všena (kaše), ješprena pa k večjemu 8 bokalov, torej da dobi nazaj 7 bokalov, še polovico ne. (Povedal Alojz Kralj, Loka 57).«

V letu 1915 je v kroniki naslednji zapis: »**Država je žito zasegla in dala maksimalne cene**: pšenica q 34 K, rež 28 K, ječmen 28 (26) K, ajda 28 K, oves 26 K. **Le državi se sme prodati žito in sočivje. Zato so moko prodajali »na karte«, ki jih je izdajalo županstvo.** Za občino Mengeš je 3/9 1915 prišlo 3000 kg ržene moke, na dan za odrasle po 400 g, za otroke do 14 leta po 200 g; vsak otrok je skoro hotel biti že 14 let star. **Moke je zmanjkalo** takrat. 4/10 1915 je prišlo **3600 kg**. Karte za moko je imelo v tej občini **okoli 900 oseb**, včasih več, včasih manj. Sicer so pa ljudje po moko in žito skrivaj ponoči hodili v mline in h kmetom, ker le državi se sme prodati. Zato je zasegla, da bi prekupci ne kopicili! (Proso ni zaseženo, zato drago: 56 K 1g, tudi turščina ni zasežena). /.../ (leta 1916) **Moke na karte malo**: v Mengšu 3 kg (po 1 kg pš., koruzne, ječmenove), v Jaršah in Terzinu 2 kg. /.../ 17. dec. 1916 je razglasilo okr. glavarstvo, da bo **zaprlo vse mline od 20/12 1916 do 8/1 1917** zaradi boljše = strožje kontrole. (Teden poprej so hiteli mleti še ...). /.../ 7/7 1917 so v Zg. Jaršah v Zalokarjevem malnu (pos. Al. Zajc) **vzeli žito iz mlina – 5 voz**, ker ni imel zapisnika, ki je sedaj ukazan. Vsak je moral plačati globe 2 do 10 K, mlinar pa 100 K. /.../ »**22/7 1917 je okrajno glavarstvo dalo zapreti vse mline**, češ da so prenapolnjeni. Tako ostane do četrta, nekatere mline bodo pregledali. Ljudje so nato skrivaj noč in dan vozili in nosili iz mlinov, da jim zopet ne vzamejo žita, kot 7/7 1917 pri Zalokarju.«

Moka se je tako lahko kupila le na živilske nakaznice, ki jih je izdajalo županstvo. Zapisov o delitvi moke na karte je v kroniki veliko, na primer: »Ca. **3/3 1916** so v Mengšu **delili moko na karte**, 6 kg na osebo (pšenično in turšino, vsake ½), **oseb 1035**. Moko imajo večidel za kuho, taki so brez kruha. Kaša l po 70 h. /.../ Ko so sedaj par mescev **pri aprovizaciji**³⁴ **na karte** dobili le 1 kg pšenične moke in 5 kg koruzne, je nekateri (tudi gostaji) niso hotli, češ »le naj jo imajo.« **Vojaki**, ki pridejo na dopust, z laško-tirolske fronte (ali iz Pulja) pravijo, da **tukaj ljudje še ne vedo, kaj je hudo**. Kako tam manjka živeža. /.../ V Mengšu **6/4 1917** (vel. čet.) **delili moko na karte – 3 kg na osebo**, ½ kg ržene, 1 kg ječmenove, 1 ½ kg koruzne (zdrob in moka). Dobi jo sedaj **663 oseb** (vmes **36 beguncev s Primorskega**); poprej 930 oseb, pri zadnjem pregledovanju pa so marsikje dobili živež in za te ni moke. (Po ljudski štetvi je duš

³³ Turščica – koruza, http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=tur%C5%A1%C4%8Dica&hs=1, 20. 2. 2016.

³⁴ Aprovizacija – preskrba z živili, Veliki slovar tujk, 2006, str. 64.

1587 + 36 beguncev, v vojsko odšlo do 289, živež zase ima 722 oseb.) /.../ 5/9 1918 (čet.) so delili v Mengšu moko, belo, 2 kg na osebo po K 2,57.«

Leta 1916: »**Določeno je od okrajnega glavarstva, koliko sme na osebo in na mesec žita v mlin dati in v kateri mlin, n. pr. iz Mengša samo v Staretov (Vel. Mengeš 44 – 149) ali Šunkarjev (M. Mengeš 44); katerega si izbere, pri tem mora ostati! Nemogoče: Pšata zamrzne, ne more več mesecev pozimi mleti, poleti pa zaradi suše ne. Če je povodenj, jih topi ... zato so dovolili, da so Mengšani tudi v Jarše smeli v mlin dajati.**« Homška mlinščica, ki je poganjala jarške mline, je tekla skozi celo leto, razen v času čiščenja struge nekaj tednov poleti.

Da so nadzirali pridelavo žita in krompirja ter s tem povezano obvezno oddajo, so večkrat popisovali stanje. »**Od 1/3 do 17/3 1917 je učitelj Sirc popisoval (z vojaštvom 1+2, cenivci 2 in zadruge) žito, moko, krompir in otrobe. Za vsako težko delajočo osebo je do 15. avg. 1917 določeno 60 kg krompirja in 60 kg žita – moko, da se sme obdržati, za seme še posebej. (Nekatere take komisije, ki so po hribih popisovale, so zase dosti nakupile živil; ljudje so jim postregli in so milo ž njimi postopali.) /.../ Od 12/11 1917 popisujejo žito, krompir in sočivje po hišah. Čemu so poleti popisovali polje? (Učitelj Sirc ima občino Mengeš in Suhadole, Vohinc Edvard Radomlje, Petrovec Jarše, Blejec Terzin, Loko in Rašico.)«**

Sladkor na živilske nakaznice

»**19. marca 1916 so v Mengšu delili karte za cukrer, 1kg za 1 mesec. (do 15/4 1916) – Sicer so pa ljudje se zelo založili – nekateri s cukrom. V Kamnik ga je v štirih mescih prišlo toliko, kolikor sicer v poldrugem letu in vendar ga ni nič v trgovinah. Mož in žena – sama sta ga kupila 5 štokov po 13kg, torej za dve leti dosti. Kart je dobil seveda le tisti, ki je izjavil, da nima zaloge nad 2 ½ kg za osebo. Zgodilo se je, da je žena se oglasila pri županstvu za karto brez moževe vednosti; orožniki so prišli preiskovat in dobili nad 40kg cukra, ki so vsega pobrali in moža še z globo kaznovali. /.../ 19. nov. 1918 so v Mengšu delili na karte 500 kg cukra po K 1,84 t. j. »železna zaloga«, kar so prihranili. Dobili so jo tisti, ki moko na karte dobivajo, drugi (kmetje) le čez 60 let stari ali ki še nimajo pet let.**«

Mesarji

Poleg pekov so s svojo obrtjo prenehali tudi nekateri **mesarji**. Iz kronike tako citiramo: »**Mesar Miha Koncilija iz Topol 10, ki je sekal v Malem Mengšu 13, je nehal klati sredi junija 1915, ker je živina draga in jo je težko dobiti. V eni mesnici, Vel. Mengeš 80, so že pred letom nehali, torej je sedaj v Mengšu le eden mesar, Jakob Flerin (M. Mgš 10 »Poljanec**«).

V letu 1917 je v kroniki naslednji zapis: »**V Mengšu (M. Mengeš 10) pobija in seka meso mesarjeva nečakinja (V. Mengeš 80, Flerin M.), ker ni moških, vsi pri vojaki.**« Po koncu vojne pa se je stanje spremenilo: »**21. dec. 1918 v Mengšu so štirje mesarji: Jož. Flerin (V. Mgš 88), Jak. Flerin (M. Mgš 10, ta edini med vojsko sekal), Miha Koncilija iz Topol 10 seka v M. Mengšu 13; zraven teh treh še nov: Gust. Korelka (M. Mgš 45). V Mengšu je meso po 8 K, v Kamniku in Domžalah pa po 6 K, zato Jaršani in Ločani ne kupujejo v Mengšu.**«

Ponudba živine in cene mesa

Ponudba živine za klanje se je v obdobju vojne spreminjala. Leta 1915 je nastal naslednji zapis: »**13/12 (pon.) za živino semenja ni bilo (tudi za Lenarta dan ne 6/11), ker je med vojaško govejo živino v Terzinu bolezen na gobcu in parkljih (»slinovka**«). /.../ (Tudi kmetom v Terzinu je marsikje živina zbolela.) /.../ **Živine je dosti, ljudje ponujajo živino mesarjem, da se morajo včasih kar skriti in vendar je meso dražje!**« Ker ljudje niso imeli denarja, so živino

želeli prodati, ker pa je bilo meso drago, so ga manj kupovali. Kasneje je mesa primanjkovalo vse do leta 1918: »**Stare slabe konje** prodajajo v Ljubljano za meso, ko niso več za rabo in ne morejo več hoditi sami, ampak jih na vozu peljejo. Iz Mengša so v kratkem tri prodali. Zakaj ne, če dobi zanj K 1300.-, več kot za lepo kravo, ki jo mora dati po maksimalni ceni kg po 2,30 (sedaj K 3,80). /.../ **8. nov. 1918: Konji z laške fronte so na ponudbo ali v rejo ali na prodaj.** Za 1000 K se dobi čeden konj v Ljubljani. Pred par dnevi je veljal tak K 1500.- **7. nov. 1918** pop. so prignali iz Ljubljane – **Terzina nad 100 konj v Mengeš**, večino na Kavkov travnik (V. Mengeš 56, pos. Mih. Jenčič), potem so jih dali več v naš prazni hlev (spodnji), podnevi pa na naš travnik nekaj. 5/11 1918 so jih oddali v Moste, kolikor jih je ostalo. Ljudje (nekateri) so jih klali in meso sušili. – Tudi so nekateri **pobili vole** in sekali meso, ker so za delo imeli vojaške konje. V začetku so sekali (9. nov 1918, sob.) **goveje meso** n. pr. Šetrav (Gust. Kozelka, M. Mgš 45) kg po 12 K (pred 14 dnevi, ko je vola pobil, po 18 K, pa ga ni vsak dobil); pozneje je bilo **ceneje** tudi goveje meso kg po 8 K, v Terzinu (13/11) po 5 K, v Domžalah konjsko po 1 K! Na »**karte**« **seka Jakob Flerin** (M. Mgš 10) meso po K 7,20, do 12/10 (sob.) je bilo po 5,20 K.«

Da so bili ljudje v obdobju prve svetovne vojne vajeni jesti veliko mesa, kažejo številni zapisi o tem, kako jih je pomanjkanje mesa prizadelo. Naj navedeva le nekaj tipičnih, npr. iz leta 1915: »Vpliv vojske na cene: 1. febr. 1915: **meso goveje** kg po 1,60 (doslej 1,40 že blizu eno leto, ker so **kmetje sami klali in prodajali**, včasih bilo po 1,28), **telečje** in **svinjsko** po 2 K, **špeh** 3 K. /.../ (iz leta 1917) **Za meso gre par tednov tesno**, zmanjka ga tudi v Mengšu. V Kamniku n. pr. ga dobe **frančiškani** (26 do 30 oseb) na teden 15 kg. V Mengšu so v soboto, 28 apr. 1917, ljudje prišli čakati za meso, ko je bilo še **temačno**, iz sosednjih občin: Komenda, Vodice ..., a ga niso vsi dobili. (Za navadne odjemavce ga mesar dene skrivaj na stran!) V Mengšu mesar že **od začetka aprila 1917 ne sme klati telet**, le **eno goved na teden**. (V Domžalah pa po tri na teden 1 + 2, ker sta dva mesarja.) Včasih dobi kaj **telečjega mesa** od svojega brata (v Stobu – Domžalah). /.../ Meso je **od sept. 1917 kontingentirano**³⁵ **in konfinirano**³⁶. Mengeški mesar ima na razpolago na mesec 1200 kg govedine (žive vage) in vsak teden enega telička. K temu mesarju spadajo občine: Mengeš, Jarše, Loka, Rašica, Preserje in Homec. **Telečje meso** je kg po K 4.-, **goveje** po K 5,20, **koštrunovo** po K 6,30! /.../ 3. nov. 1917 (sob.) so prišli ljudje čakati k mesarju za meso zjutraj ob 2h (dveh): **dasi je klal telička tudi, se je meso težko dobilo.**«

Slika 3: Živinski sejem v Jaršah po prvi svetovni vojni (iz šolskega arhiva).

³⁵ Kontingentirano – določiti kontingent, določeno količino; Veliki slovar tujk, 2006, str. 607.

³⁶ Konfin – mejnik, konfinacija – kazen z omejitvijo bivanja, pregon v kak kraj. Veliki slovar tujk, 2006, str. 599.

Zaradi pomanjkanja mesa so tudi zanj uvedli živilske nakaznice, ki so bile v veljavi vse do 23. novembra 1918: »**Meso na karte na teden oseba 25 dg (poprej 10 dg, prvič 2/3 1918 po 15 dg na osebo), za tiste, kdor ni klal. V Mengšu iz občin: Mgš, Jarše, Homec, Loka, Dobeno in bolniki iz Komende; goveje kg po K 5,20, koštrunovo, ki ni na karte 14 do 15 K. /.../ Loj goveji je kg po 6 K, ob sobotah pridejo čakati zj. ob 2h-3h, da ga dobe. /.../ Od 23/11 1918 meso ni več na karte in povsod se dobi poljubna množina mesa po 8 K, loj po 10 K. (Pred vojsko je bil loj kvečjemu po 40 h, meso pa 1,28 do 1,60 K). Zabele torej najbolj manjka, ni olja, ni špeha. Tudi petroleja manj, zato 1 ½ l za 2 ½ kg fižola.**« Glede na današnje smernice zdrave prehrane³⁷ lahko dodava, da so v času pomanjkanja mesa jedli najbolj zdravo, če so le pridelali zadosti osnovnih živil, kot sta krompir in žito ter sadje in zelenjava. Takšno sklepanje spodbuja tudi naslednji zapis v kroniki iz leta 1918: »**Zdravstveno stanje nenavadno ugodno, dasi je malo živeža, posebno zabele je pičlo. Zdravniki tožijo, da so malokrat klicani, in vendar je manj zdravnikov, drugi so pri vojaki. Poprej je bila nezmernost kriva, »packali« so jedi, sedaj je koruza na vrsti dnevnem redu. Umrlo je doslej skoro 5 mesecih 17 oseb (normale ca 80 na leto).**«

Popis krav in mleka

V letu 1917 je zanimiv naslednji zapis: »Županstvo je 12/4 1917 popisovalo krave in mleko. Določeno je: posestnik sme porabiti zase in za svojce na dan za osebo ¾ litra, drugi za otroke do enega leta 1l, 1–2 let ¾ l, do 6 leta ½ l, za starejše 1/8 l na dan! (Kdo bo to izpolnjeval?)« Ugotavljava, da so v času prve svetovne vojne že vedeli, da mleko ni primerno³⁸ za starejše ljudi, zato so zanje določili manjšo količino mleka.

Zamenjave živil zaradi pomanjkanja

Ljudje so zaradi pomanjkanja hrane za vsakdanja živila našli različne zamenjave, kot beremo v kroniki že leta 1915: »Ker ni vina (predrago!), dajo kmetje delavcem »lipovec«, zato jim hodi premalo cukra na karte (oseba 1 kg za 4 tedne). Letos jedo ljudje manj solate, ker je olje predrago (12 do 16 K liter), kumar nekateri zato še sadili niso. Solato belijo tudi s smetano, fižol skisan s čebulo brez olja. Delavke, ki hodijo na Nemško, n. pr. v Breslau, pravijo, da tam solato jedo vedno brez olja, le z jesihom in cukrom.« V kroniki leta 1917: »Oljkovo olje za večno luč smo imeli do 15/4 1917 (bela ned.), potem petrolej! /.../ Ker manjka olja, je Fr. Ručigaj z Dobena 10 naredil olje iz orehov: ca 4 litre iz 10 kg jedrc; za 1 kg jedrc treba 3 kg orehov. /.../ 21. dec. 1917 »Presgern« (kvas) je pošel in ga ni mogoče nikoder dobiti (tudi iz Celovca, od koder so ga trgovci dobivali); kdor nima drožija³⁹, bo imel v Božiču opresen kruh.«

Spreminjanje cen

V zapisih v kroniki je bilo že večkrat omenjeno, da so zaradi pomanjkanja živil in drugih življenjskih potrebščin cene zelo narasle. Naj navedeva nekaj primerov: »Cene živilom so se zvišale. Suhe gobe (za jesti) v Ljubljano kg po 3 K (pozimi 1914/1915 po 5 K); precej nabrane so kg po 40 h, 13 kg frišnih jurčkov da suhih 1 kg (lisičice in medvedje tace se ne usuše toliko). Vino na debelo je liter po 90 h, na drobno 1,20 K, ... /.../ (1916) Sploh ljudje govore o vedno rastočih cenah, zato se tudi tu o tem piše. Nekateri so se lotili trgovine z deželnimi pridelki, da bi brez truda (telesnega težkega dela) lažje izhajali. Pri tem seveda

³⁷ Danes npr. Javni Zavod za zdravstveno zavarovanje Slovenije navaja 12 korakov do zdravega prehranjevanja, med katerimi je tudi priporočilo: »Omejite količino zaužitega mesa in mesnih izdelkov! <http://www.zzs.si/zdravje/zdrava-prehrana.html>, 15. 1. 2016.

³⁸ Isti vir priporoča: »Dnevno uživajte zmerne količine posnetega mleka in manj mastne mlečne izdelke.«

³⁹ Droži: nadomestek za kvas, navadno iz prosene moke in mošta. http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=dro%C5%BEi&hs=1, 20. 2. 2016.

peša versko življenje. V začetku vojske je bilo v tem oziru dobro: prejemanje sv. zakramentov je bilo obilnejše. /.../ V promet so prišle železne dvajsetice. **Drobiža (nikla) manjka**, v mestih (Ljubljana, Gradec ...) trgajo bankovce za 2 K na 4 kose po 50 h! /.../ (1917) Ker ima **krompir maksimalno ceno** (kg po 9 h), kmetje posebno v kranjskem okraju raje prodajajo korenje za vojake, ker ga jim plačujejo po 20 K q in krompir imajo za živino. Maksimalne cene ne dosežejo svojega namena (tudi na francoskem ob revoluciji v 18. stoletju ga niso). Podobno delajo s **fižolom**, ki ima ceno K 40.- (q), prodajajo ga po 80 K in še draže in ga vozijo n. pr. na kolodvor Škofjaloka med žaklji, v katerih je repa (q po 8 do 10 K). /.../ (Konec leta 1918) **Sploh so cene nekaj padle** (cene prašičkov, moke ...). /.../ **Cene se zelo menjavajo** (cene čebel, mleka, medu, obleke). Pijanci so govorili (poleti): »Nikoli ga – vina – nismo pili tako poceni kot sedaj (l 10 do 12 K)! En liter kaše ali kg fižola dam, pa dobim 1 l vina!«

Blagovna menjava

Pomanjkanje živil se je v letu 1917 še posebej zaostri. V kroniki so naslednji zapisi: »**Za denar se težko kaj dobi**: voznik pripelje in pravi, da prideš kosit, žet, torej le **menjava**. /.../ Tudi pravijo, da so slišali delavce – gostače govoriti: »Kmetje nečejo nič prodati in tako drago, da bi vsaj nič ne pridelali!« /.../ 12/11 1917 je šlo **36 šivavk (slamnikaric) v Breslau**. **Živež** (moko, kašo, zabelo ...) spravijo čez mejo skrivaj med obleko. Za **na Dunaj** pa lahko pošljejo naprej očitno živež (krompirja po 100 kg za delavko...). /.../ Iz Trsta (n. pr. gospodinja učitelja Petrovca ml.), iz Pulja (Pangeršič Uršula, ki služi tam) pišejo: O da bi se mogla še enkrat krompirja najesti! **Krompir** prodajajo »pod roko« kg 2 do 3 K! Določena cena po 1 K v začetku, potem vsakih 12 dni 16 h manj! /.../ (1918) **V pečarji** so »modovnice« za ognjišče – štedilnik po 3 K (pr. 40 h), vogli po K 6.- (pred vojsko po 80 h), pa je treba dati **nekaj v živilih**, ravno tako pečarju, ki je postavljec. /.../ Tudi **lemeži**⁴⁰ se ne dobe za denar, ampak le za žito: »samec« ½ mernika, »dvojniki« 1 mernik mešanega žita, t. j. pšenica z ječmenom ali ržjo ali turščico. (Pred vojsko je lemež veljal ca. 5 K, torej v žitu po prejšnji ceni K 4.- še nižja cena, pri sedanji ceni žita seveda 200 do 300 K.)«

Pomanjkanje živil v mestih

Še posebno veliko pomanjkanje živil je v letu 1916 nastopilo v mestih. »Za živež je hudo po mestih. **Kupovat hodijo na kmete** jajca, kašo, zabelo ... Notar Hudovernik iz Ljubljane je sam prišel **po moko k Majdiču** v Jarše (5 kg)! **Po hribih** hodijo gosposke ženske z žakeljčki in kupujejo živila. Jožef Škofic (Spod. Jarše 21) vojak - kuhar v Ljubljani (8/11 1916) je povedal: »**Vojni ujetniki lačni** poklekujejo predme in prosijo jesti; mestni otroci (tudi 14 letna dekleta) hodijo s piskrčki po jed, **če kaj ostane**. Včasih prinesem domu »komis« (op. vojaški kruh), ki ga kupim po 56 h, pa se težko dobi.« (V Mengšu so komis kupovali od vojakov po 70 h do 1 K). Oficirji pošiljajo od fronte na Krasu **nakupovat jajca** po 30 h skoro vsak teden!« V kroniki za leto 1917: »**Iz Ljubljane hodijo v Terzin** (zj. ob 8h pridejo z vlakom) **po živež**. Nekateri (n. pr. pri Jefačniku št. 110) jih več dobe, da **delajo, opoldne dobe jesti**, potem kupujejo in prosijo, pop. ob 6h z vlakom odidejo. Dva sta zvečer prišla z vlakom 8h: »Nas je 10 otrok, podnevi delava v tovarni, čez noč **po živež v Terzin!**« **Kakšna beda – posledica vojske!** Kdor da otroka **v mesto v šolo**, si gospodinja izgovori **ne le plačilo v denarju, ampak živila**. N. pr. v Lichtenturnovem zavodu: 300 kg krompirja, 50 kaše, 50 fižola, 50 turščice, 50 jajc, 5 kg zabele ali nekaj manj, zato pa drva! Prav kakor v starih časih (pred 40–50 leti še), ko je bilo določeno, koliko funtov masla, koliko glav zelja, bokalov bele, črne moke i. t. d. /.../ V Ljubljani **manjka mleka**. Ljudje govore sedaj: Pred vojsko je dal tržni nadzornik mleko po tleh zlivati, če mu ni bilo všeč; zakaj ga ni dal revežem ali za živino?«

⁴⁰ Lemež – del pluga obliki železnega rezila, ki zemljo izpodrezuje, SSKJ, http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=leme%C5%BE&hs=1, 20. 2. 2016.

Tihotapstvo

Zaradi velikega pomanjkanja, predvsem v mestih, se je razraslo tihotapstvo. Leta 1918 je v kroniki naslednji zapis: »**Tihotapstvo se je razpaslo:** v Ljubljano ni dovoljeno voziti živil (moka, kaša, fižol...). Zato Terzinci obežejo koga, kot bi ga peljali v **bolnišnico**, polože na voz, spodaj pa živila ... ali: obleče se **po vojaško**, na voz naloži kofre, notri moko ... zraven sede voznik, kot bi peljal za vojake. (Podobno kot pred leti stari Ifažnik v Terzinu 82, ki je telička imel v zibeli, da ga dacar ni dobil.) Ali: v **posode za mleko denejo pšenico** (v Mengšu) in pelje v Ljubljano, mleko je dovoljeno voziti.«

Pomanjkanje petroleja

V času prve svetovne vojne v naših krajih še ni bilo elektrike, ampak so si ljudje večinoma svetili s petrolejkami. Leta 1917 pa je petroleja začelo zmanjkovati: »Ker je **petrolej težko dobiti** (na zasebnike ½ litra na mesec, na kmete, obrtnike 1 do 1½ l, cerkev 3 + 2l), ljudje turščino in solnčnice robkajo v temi. Tudi vžigalic manjka. /.../ 20. febr. 1917: petrolej liter 1 K (25/2 pa 1,16), doslej nekaj tednov po 80 h, pred vojsko 36 h ali še manj! /.../ **Petrolej je od ca. 22/6 1917 na karte:** za pisarne, kmete in obrtnike, ki šivajo. A različno: za občino Rašica 30 kg, Loka 20, Mengeš 100 kg, drugi mesec (15/6–25/7 1917) toliko litrov. Za večno luč 3 l na mesec – od 25/6 1917 dalje, a v Mengšu je županstvo drugim naredilo preveč kart in za večno luč ni bilo dobiti, liter po K 1,20.«

Pomanjkanje oblačil in obutve

Med ljudmi je bilo veliko pomanjkanje vseh življenjskih potrebščin, med drugim tudi oblačil in obutve. Zato so se ljudje znašli na različne načine in drage materiale zamenjali s cenejšimi. V kroniki iz začetka leta 1916 se, na primer, nahaja zapis: »29/2 1916 je rekla g. kaplanu mati (Verbec), ki ima dva otroka za birmo, da ne bo mogla nobena letos iti, ker čevljarji **nimajo usnja za čevlje!** /.../ Ker manjka podplatov, delajo **cokle iz lesa.**« Leta 1917 pa: »V Kamniku na semnju 5/10 **nič blaga za obleko** ni bilo na prodaj. V trgovinah je barhent po K 19,20 (pred vojsko 60 do 80 h). /.../ Sedaj **zopet lan sejejo**, zato delajo trlice in kolovrate: 8/9 1918 je Franc Zalokar (Frničar iz V. Mengša 88) iskal trlico za vzorec!«

Pomanjkanje drv

Omenili sva že, da je manjkalo drv za šolarje in vojake. Zaradi pomanjkanja moške delovne sile, ki bi drva pripravljala, jih je primanjkovalo tudi drugim ljudem. V začetku leta 1916 je v kroniki še en zapis na temo pomanjkanja drv: »**To zimo so drevje (divje kostanje in dr.) obsekavali zelo, ker so drva draga.**« Ugotavljava, da je bilo tudi v zimi 1915/1916 veliko pomanjkanje drv, zaradi česar je kronist Franc Kušar zapisal, da drv »ni mogoče dobiti«. Iz leta 1918 pa je naslednji zapis: »**Drva bukova metrska 1 seženj = 4 m³ so K 200.-.** Ker so drva tako draga, nekateri podelajo hlode (smrekove, borovčeve ...) v drva in jim več vržejo kot stavbeni les.«

Pomanjkanje opeke in gradbenega železja

Leta 1917 je kronist zapisal: »Zidati ne morejo, ni železa (traverz, žeblice ...).« Leta 1918 pa: »Ker **manjka opeke, podirajo ljudje stavbe.** N. pr. Jožef Kralj (Prahuljec, V. Mengeš 73) je kupil v pivovarni hlev (za K 3000), da ima opeko za zidanje novega hleva doma. (Njegov hlev je okužen od garjavih vojaških konj, zato bo tam imel shrambe). Nasproti pa sam (Prahuljec) podira svoj magazin v M. Mengšu 32, da bo prodal opeko.«

Osiromašen sejem v Mengšu

Pomanjkanje dobrin se je kazalo tudi na sejnih: »13/12 1917 **semenj v Mengšu** (nov sneg 12 cm): štantov – šotorov niso nič postavili, ker ni blaga na prodaj, le nekaj **železnine in čevljev.**

Če kdo naroči **piškote** (n. pr. za bolnike, za Miklavža ...), mora dati vse »in natura«: jajca, moko, cukrer, drva, smetano ...«

4.6 KMETIJSTVO V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

Pomanjkanje moške delovne sile

Poleti 1915 je kronist zapisal: »Košnja zgodaj končana, dasi je **malo moških doma**, vreme ugodno!« Nakazal je glavni problem v kmetijstvu, to je pomanjkanje moške delovne sile, ki je vsa odšla v vojsko. Leta 1916: »Moških je malo na polju videti, le bolj **ženske in otroci**, tudi kose ženske marsikje same; stari možje, ki ne morejo kositi, klepljejo kose, trdni moški do 50. leta starosti so vsi v vojski (tudi kruljavi). /.../ Ker manjka delavcev, so dali v grajščini Habah kosit otavo na 1/3, t. j. kdor pokosi in posuši, pelje sebi en voz, v Habah dva. Na Dobravi (Črnuče) pa vojaki sebi en voz, v Habah tri.«

Poleg teh pa so o delu na polju v letu 1916 še naslednji zapisi: »29/6 1916 (praznik): ker je par dni dež nagajal, suše mrvo. Sploh letos tudi **ob nedeljah kose** seno, posebno pop., pod noč, ker ni dobiti koscev! Posledice! /.../ Tudi nekateri **vojaki radi delajo**; kose, žagajo drva in jih razbijajo (cepijo). Vojaki – kmetje pač mislijo, kako dobro, če bi mojim domačim kdo pomagal pri delu in zato ... Spet drugemu je dolg čas, ali zato dela pri kmetu, da dobi tečno hrano! /.../ Tudi **otroci opravljajo delo namesto moških**; da konja »okomata«, pristavi stolček, v hlevu stopi v jasli (tudi deklice 13 do 15 letne). Orjejo dečki in so žalostni, če mati prime za plug, če njega preveč meče (12-14 letni!). /.../ Nekateri **žanjejo žito ponoči** (luna!), ker je podnevi prevroče; tudi zato, da hitreje požanjejo, če »čez vzamejo«! /.../ (1917) Nekateri **kmečki sinovi** radi pomagajo pri delu, n. pr. drva žagajo, travo odkošajo in dobe domače hrane.«

»V soboto (21. jul. 1917) je počil glas: **vojaki bodo prišli in žito omlatili z motorji in mlatilnicami zase**. Lahkoverni ljudje so šli s polja domu mlatit na te besede. – Žito se v kozolcih preveč suši, zato so kmetje zgodaj spravili v skednje. V Mengšu mlatita (kakor že par let) 2 motorja na bencin (društven in Matija Lipar). Naželi so malo, pšenica nizka kot ajda, zrna ima precej in se rada mlati (suša!), ovsna in ječmena zelo malo. Ob novini prodajajo pod roko: 100 kg pšenice K 120 – 200, ječmen K 100. /.../ Tudi v Radomlje **hodijo vojaki iz Mengša orat**. Včasih malo zlorabijo: v Suhadolah je zahteval od neke gospodinje vojak na dan 23 jajc in 4 K (seveda na svojo roko). /.../ (1918) Sedaj je **več kmečkega dela kot pred vojsko**. Pred so imeli njive zelo z deteljo obsejane, sedaj imajo druge sadeže, s katerimi je več opraviti. Letos se tudi deževno vreme veliko mudi in je delo zaostalo! /.../ Kmečko delo zastaja: dež, **ljudje bolehalo za influenco**, ajda za žeti, stelje ni mogoče napraviti.«

Dobre in slabe letine

V kroniki so za vsako vojno leto zapisi o tem, katere poljščine so dobro obrodile in katere slabo. »(1915) **Krompirja** so veliko pridelali (q po 10 K, pozneje še dražji), **fižola** (po 40 K q) srednje, **korenje, repa, pesa in zelje** (q po 12 K, kislo v Ljubljani po 34 K) dobro obrodilo. /.../ Sadjá (jabolk, češp.) je malo, je slana vzela 15. in 16. aprila 1916, le na »hribu« bo dosti, hruške pa so; fižola je dosti, tudi prosa in ajde. Krompirja so letos manj pridelali kot lani, objeden je od črvu in od miši. Nekaj posebnega: na njivah, ki so bile lepo obdelane, so pridelali manj, kot na njivah, zaraščenih (s pirnico), posebno v Jaršah./.../ **Suša** je pritisnila; zato je bila **12/7 1916 procesija v Groblje** za dež, a **14/7 (petek) v Velesovo**. Za silo je pomočil dež. /.../ **Suša velika**, kjer je pokošeno, je vse rjavo. /.../ **Ozimno žito** še uspeva, tudi krompir in koruza na močni zemlji. Nekaj krompirja je pozneje ozelenelo, proso marsikje samo v

razoru, na laki ne, ker je presuho. **26/6 1917 (tor.) procesija za dež v Velesovo.** /.../ Ker je suša, je vse bolj zgodaj zrelo tudi sadje. Ker vsega manjka, vojaki in domačini silijo v sadje, krompir. Sadje je drobnejše, hruške rjave. /.../ **Suša je pravzaprav od začetka maja**, vmes vročina ... **Ajda** je zelo majhna (10 do 20 cm), po Drnovem samo v razoru, na vrhu lehe se je posušila. **Pšata** konec septembra komaj še curlja mimo (listja ne more pognati naprej), v Loki in Terzinu je ni nič. **Studenec** v Pristavi (h. št. 26) se je posušil, ravno tako v Terzinu pri cerkvi, kar doslej nihče ne pomni. **Listje** na drevju je začelo rumeneti sredi avgusta. Včasih je malo dež rosil n. pr. 5/8 (ned.) ¼ ure, 10/8 2 uri ... **Molitve za dež:** 4. 6. in 7. avg, 16. avg., **24/8 procesija na Homec** (Fel. Gregorec). Kakor l. 1908: po dnevu oblačno, pod noč začel veter od zahoda vleči in dežja ni bilo. **Vodnjaki** v septembru marsikje suhi: M. Mengeš 12, v Vel. Mengšu veliko, v šoli ...«

Otroci so nabirali tudi borovnice, ki jih je bilo leta 1917 veliko, leta 1918 pa malo manj. »**Borovnic (črnih jagod) je veliko**, posebno v terzinskih gozdovih, otroci ponje hodijo, »kot bi se hodili v gozd past!« nabere jih n. pr. na dan po pet do šest litrov po 50 h (v Ljubljani 1 K). /.../ Borovnice: liter 1 K; ljudje jih suše (1 l da 10 dg), letos jih je manj kot 1917.«

V kroniki je tudi zapis, ki kaže, da je bila zima konec januarja in februarja 1918 bolj mila: »Od ca. 22/1 do 15/2 1918 so ljudje **delali na polju**, posebno butare v gozdu, nazadnje tudi steljo grabili; tako do konec meseca.«

Značilnosti živinoreje v času vojne

Kakor sva že omenili, so imeli kmetje leta 1915 težave zaradi slinavke, ki se je pojavila med vojaško govejo živino v Trzinu: »13/12 (pon.) za živino semena ni bilo (tudi za Lenarta dan ne 6/11), ker je med vojaško govejo živino v Terzinu **bolezen na gobcu in parkljih** (»slinovka«). /.../ (Tudi kmetom v Terzinu je marsikje živina zbolela.)«

Februarja 1916 je v kroniki zapis: »9. febr. 1916 semenj, **prašiči zelo dragi**, neka svinja iz Radomlja je bila prodana za K 550 (če ima dosti mladih, potem je že), mladiči na vago kg po 5 K, ...«

Kronist je poleti 1916 opazil, da so domačini dali valit več kokljam, da imajo doma več piščancev: »Letos imajo ljudje nenavadno **veliko piščancev**, ker so tako dragi (7 tednov stari po 7, 8 K v Mengšu!). Bajtarji so dali dvem, trem kokljam leči ali še več in prodajajo piščance.«

Delovna živina

Leta 1917 so kmetje za delo na polju lahko najeli vojaške konje. »**Za oranje da vojaštvo konje:** par konj na dan stane 3 K, zraven seno za konje in možu vojaku hrano. V Mengšu je **nad 80 konj in skoro vsi so na delu**. Vsak mora imeti od županstva potrdilo, da potrebuje konja. Če bi ne bilo vojaških konj, bi ostalo marsikje neobdelano.«

Za leto 1918 so v kroniki o živini še naslednji zapisi: »**Konji, ki jih imajo** še ljudje, so večidel »z **napako**«: Franc Skok (»Zakaša« v Pristavi 5) ima slepega konja (belec je poginil nov. 1917), Jakob Strah (Pristava 7) ima par konj, oba eno zdravo oko! (O vojska). /.../ **Kmetje imajo malo živine:** marsikdo pred vojsko 10 glav, sedaj 3 do 4 konji. Ker ni dosti krme, so **mršavi**, dlako imajo dolgo kot kozli! /.../ Ker je malo živine (krme manjka zaradi lanske suše), **orjejo nekateri le z eno živino** (konjem, volom), če je močan ali pa sosedje posojujejo. **Živina peša in hira** (pomankanje); marsikje jo morajo vzdigovati, ko leži, sama ne more vstati. Nekateri so jo morali zaklati; v Loki »pri Luku« (h. št. 32, pos. Burgar Miha) je poginila kobila in voliček. Živini se začne mozeg sušiti, če krmijo slabo (ali pa s praprotjo) in

poginejo. Plemena živina je pa draga: krava s teličkom K 3400 (tehtala še 400 kg ni, torej kg do 9 K). /.../ **Konji po cesti ne teko**, le počasi vozijo, manjka krme. Konci junija, ko je bila nova krma, je bilo spet slišati po cesti konje teči.«

Kakor sva že omenili, je ob koncu vojne v Mengeš prišlo nad 100 vojaških konj. »**8. nov. 1918: Konji z laške fronte so na ponudbo ali v rejo ali na prodaj.** - 7. nov. 1918 pop. so prignali iz Ljubljane – Terzina **nad 100 konj v Mengeš**, /.../. Ljudje (nekateri) so jih klali in meso sušili. – Tudi so nekateri pobili vole in sekali meso, ker so za delo imeli vojaške konje.« Tedaj so mnogi kmetje lahko prišli do dobrega delovnega konja, tako da so nekateri pobili vole in imeli za delo rajši vojaške konje.

Tatvine na polju in v gozdu

V času vojne so se zaradi pomanjkanja razširile kraje. V kroniki so te večkrat omenjene: »Tatvine na polju so sedaj pogostne. L. 1915 so na Rodici št. 9 pri »Adamu« (pos. Rode J.) **pšenico** s poda ukradli, letos so jo v kozolcu otepli s preklami in rjuhe pogrnili. Tudi **krompir** je marsikje pokopan, **fížol** kradejo s pretvezo, češ da ga hodijo pobirat po njivah, kjer je že poruvan. Tudi revežu pokradejo marsikje. Pri pšenici klasje porežejo, čebulo ... , iz kozolcev **mrvo**, deteljo ... /.../ **23. dec. 1917:** nemški vojaki **kradejo seno in les**, a tako skrivaj, da ni mogoče zapaziti kdaj (nad 800 kg sena na šupi ...). /.../ (Septembra 1917) **Krompir**, pokopan v prvi polovici septembra. Na polju ga **vedno bolj kradejo**; nekateri morda res nimajo kaj jesti, nekateri pa nočejo delati. Kjer ga ni suša preveč pritisnila, je debel; na peščeni zemlji se je zgodaj posušil, je droban.«

4.7 SLAMNIKARSTVO

Slamnikarska proizvodnja

Kronist Franc Kušar v mengeški župnijski kroniki opisuje, da dela v slamnikarskih tovarnah (slamnikarnah) ni veliko: »Dela v slamnikarni **Stemberger & Mellitzer** je malo. Začeli so delati **konci sept. 1915** (ca. 20 žensk in nekaj moških), a **čez 3 tedne so vse ženske nehale. Finih kit ni!** Nekateri (10) šivajo za vojake srajce, podveze ha hlače, bele plašče za v snegu (da sovražnik ne vidi). Delo so dobile v Ljubljani pri uradu za pospeševanje obrti. Nekateri pleto vojaške čevlje iz slame. Če dela od jutra do pozno zvečer (11h), zasluži spretna delavka do 5 K. **Kite za vojaške čevlje mora vsak plesti, ki dobiva preskrbnino.**«

V kroniki mengeške župnije za leto 1915 je zapisano, da ima domžalska slamnikarska tovarna **Ladstätter** kar nekaj prometa: »V Domžalah ima **slamnikarna Ladstätter** dosti naročil in menda tudi materiala; druge slamnikarne tudi tam malo delajo. N. pr. Kurzthaler 5 žensk ca. 3 mesece že (15/11 1915). Zelo hudo bi bilo, če bi ne dobivale žene in dr. **vojne preskrbnine!**«

Od oktobra 1916 so za vojake pletli slamnate čevlje. V kroniki mengeške župnije tako beremo: »**Že od oktobra pleto slamnate čevlje: pri Starinu** (Pavlu), kjer je bila šola, 8 deklet in v **Zadružni slamnikarni** 20 skozi par mesecev. Od enega para čevljev dobi 1 krono, če sama kito splete K 1,40, če iz svoje slame K 1,60. Za pletenje kit dobe po 2 h od 1 m (šolarji večidel). Spretna delavka pri teh čevljih na dan zasluži (7h do 9h zv.) do 5 K. V rokah ima to najbolj Franc Logar iz Stoba.«

Slamnikarske tovarne so konec leta 1917 oz. v začetku leta 1918 spet začele z delom: »3/1 1918 (pond.) šele so začeli delati v tukajšnji slamnikarni **Stemberger & Mellitzer**; v Domžalah večidel že od okt. 1917 (redno tako!), **Zadružna slamnikarna v Mengšu** od ca. 10.

dec. 1917. /.../ »**Kite za slamnike so sedaj drage**, ker jih zarad vojske ni iz inozemstva: slaba kita velja 60 h (pred vojsko 20 h), ljudje več zaslužijo! /.../ **Ženske**, ki so šle po svetu šivat (Dunaj, Breslau = Vratislava), so prišle o Božiču z **Dunaja domu po živež** (repa je tam kg po 2 K, korenje po 3 K). Druge ženske delajo **pri D. M. v Polju za vojaštvo** (obleko ...), nekatere (Terzinke posebno) so v **železniški službi**, nakladajo in razkladajo lažje reči.«

Zaradi težkih razmer je 10. aprila 1918 izbruhnila stavka, ki jo kronist Franc Kušar pojasnjuje takole: »**V sredo (10/4 1918) so pričele stavkati delavke v slamnikarni Ladstätter** (pri »Krizantu«) v Domžalah. Zaslužile so najboljše po ca. 20 K na teden, slabše le 10 K, skoro nič več kot pred vojsko. In živež, obleka, obutev, za koliko je dražje? (1 liter kaše stane 8 do 9 K). Ponudili so jim 10 % poviška, a niso sprejele. Zato so jih v soboto plačali in sedaj ne delajo. **Že pred več meseci** so nekatere delavke, posebno Terzinke, nehale delati, ker je bil **slab zaslužek v slamnikarni**; šle so raje po hribih skupljevati živila in prodajati ljudstvu.«

Sezonsko delo slamnikarjev

Novembra 1914 je okoli 80 do 100 slamnikarskih delavk odšlo v Vratislavo, kjer pa sprva niso dobile dela. Nekaj jih je prišlo domov, vendar so bile z novim letom poslane nazaj. »**Okoli 6. nov. 1914 so šle slamnikarske delavke (80 do 100) v Vratislavo (Breslau) delat**, kakor po navadi. Ker se je nemški general Hindenburg takrat umaknil Rusom, ki so se bližali Šleziji, so nekatere **(30 do 40) sredi novembra nazaj prišle**. Tudi **domačini so bežali iz mesta**, slišali so se že ruski kanoni. Dela pri šivanju slamnikov tam niso imele v začetku, tudi za hrano niso zaslužile. A **redovnice** (v S. Agnesheim) so jim hrano dajale, češ če ve ne plačate, bomo prijele tovarnarja, ki vas je sem spravil. V novem letu 1915 so šle nazaj v Vratislavo tudi te, ki so v nov. 1914 pribežale domu. – **V Draždane** so lansko sezono **(1913/14) šle prvič slamnike šivat**, letos (1914/15) že **19**. – **Doma v slamnikarni Sternbergers Mellitzer letos manj delajo**: od 8h do 12h in od 1h do ½5h; začeli so šele mesca januarja 1915 **okoli 20 delavk, moških malo**, 3/2 1915 še **24 ž.**, tudi v združni slamnikarni so začeli malo delati.«

Težave slamnikarskih delavk na sezonskem delu je kronist Franc Kušar opisal takole: »**Delavke – slamnikarice gredo kakor vsako jesen po svetu šivat**. A imajo težave, ker mora vsak imeti **legitimacijo**, za domač okraj belo od županstva, »za daljno potovanje« višnjevo od Okr. glavarstva, izdane za **en mesec**. Ko je potekel mesec, so v Ljubljani na kolodvoru pregledovali orožniki, če kdo ni imel veljavne izkaznice, ni smel v Ljubljano, ampak nazaj. Za delavke za **na Dunaj, Vratislavo** je treba **izkaznice s fotografijo in posebno dovoljenje od voj. poveljstva**.«

Tudi v letu 1916 so delavke odšle od doma, enako kot poprej, a z majhno razliko: »**Šivavke slamnikov so šle po svetu (Dunaj, Breslau ...)**, kakor po navadi. **Živeža več seboj neso ali druge za njimi prineso**. Tudi pošiljajo jim ga po pošti. **V Bukarestu** so ostale še od l. 1915. Spomladi 1916, ko bi imele iti domu, so jim branili, češ tudi če bi se vojska pričela, boste imele dosti dela. Vendar **od 27. avg. 1916, ko je Romunija stopila v vojsko, niso nič delale**. Iz »Zepelina« je bomba ranila stari Balijevko (M. Zupan) iz Vel. Mengša 92, ki tam kuha hčeri svoji in drugim; 2 meseca je bila v bolnišnici.«

V letu 1917 so se razmere za delavke na sezonskem delu še poslabšale, na kar kaže naslednji zapis: »**Šivavke v Vratislavi (Breslau) so plačevale v zavodu (Agnesheim) na mesec 40 K za stanovanje, kurjavo in hrano**. Letos je bila hrana slabši: koleraba, krompir v oblicah (tudi na Veliko noč); kaša in ješprenj tudi, kar doslej tam ni bilo. **Na Dunaju** se šivavke, ki so si same kuhale, drago in slabo letos preživljale. Martinove tri z Rodice 27 (Podbevšek) so dale po 40 K na teden, pa nikoli niso bile site. Zadnji teden rajši niso nič kuhale: dobi se drugo ne kot

zelje, za kar je treba čakati tri do pet ur. /.../ 12/11 1917 je šlo 36 šivavk (slamnikaric) v Breslau. Živež (moko, kašo, zabelo ...) spravijo čez mejo skrivaj med obleko. Za na Dunaj pa lahko pošljejo naprej očitno živež (krompirja a 100 kg za delavko ...).«

Izseljevanje v Ameriko

Izseljevanje v Ameriko se je med prvo svetovno vojno zaustavilo, zanimiv pa je naslednji zapis: »**Franca Tič**, »**Trnjavka**« z **Rodice** 14 je šla **3/10 1913 z dvema hčerama v Ameriko (Čikago) slamnike šivat**. Njen mož je naredil dolga na hišo in mlin do 12.000 K. Šel je v Ameriko l. 1909, pa ni nič poslal domu. Žena pa je do 6/2 1916 že ves dolg plačala. Svoje štiri mlajše otroke je oddala v rejo pošteni hiši in postavila je oskrbnika, ki naj davek in drugo plačuje. Neki brezvestneži in sebičneži so jih začeli hujskati, češ saj je vse vaše; tudi sodnika so pregovorili, da varh ni mogel vmes poseči in starejši sin in hči sta že zelo izgubljena!«

4.8 PROMET IN POŠTA

Splošni promet

Glavna prometna žila v času prve svetovne vojne na območju Mengša, Domžal in Kamnika je bila kamniška železniška proga. Število vlakov na dan se je med vojno zmanjšalo. Kronika konec maja 1915 poroča: »**Kamniška železnica ima na dan štiri vlake, dva tja, dva nazaj**, v soboto so popolnoma ustavili promet na tej železnici, vozijo iz Ljubljane v Domžale z **vozom in od tod v Mengeš**. Pozneje začel voziti po železnici zj. ob 6h v Ljubljano, zvečer ob 8h nazaj v Kamnik, pozneje zopet redno. /.../ **20/8 1917 na kamniški železnici vozita po dva vlakova iz Ljubljane in v Ljubljano**, po eden je odpadel.« 12. februarja 1918 je začel v in iz Ljubljane voziti še en **dodaten vlak**: »**12/2 1918 je začel voziti železniški vlak zjutraj iz Ljubljane (Jarše ca. 8.45), in popoldne v Ljubljano (Jarše 5.15), doslej (od novega leta) je vozil le en vlak zjutraj v Ljubljano in zvečer iz Ljubljane**.«

Kronist Franc Kušar je v začetku leta 1918 zapisal: »**Mnogi delajo pri železnici, da jim ni treba iti k vojakom, možje in fantje, največ v Šiški na kolodvoru. Na fante socialni demokrati slabo vplivajo**.« Kot sva že omenili, pa so se »v železniški službi« zasposlile tudi nekatere ženske, predvsem Trzinke, kjer nakladajo in razkladajo »lažje reči« (zapis iz začetka leta 1917).

Poštni pomet

Vojna je vplivala tudi na transport pošte. V mengeški kroniki je zapisano: »**26/5 1915 pošta hodi neredno, ker po železnici vozijo proti laški meji**. /.../ **Mengeško pošto vozijo na kolodvor od 16/12 1916 vojaki**, spremlja vselej pismonošev fant, da odda pošto in **od potnikov pobere voznino (30 h od osebe)**. Pred (od ca. 1890 do l. 1916) je vozil **Karl Vidali** za 75 K na mesec, potem nekaj mesecev **Jožef Kralj (Prahuljec, Vel. Mengeš 73)** za K 110.- mesec, **vojak na dan za K 4,30 (torej na mesec K 130.-), a od potnikov denar je poštarčin, poprej je bil voznikov**.«

Kronika omenja še nekaj posebnosti: »**27/1 1917 tri dni (do 30/1) železniški vlakovi ne bodo vozili ljudi; pošta (pisma in časnike, pakete ne) bo pripeljal tovorni vlak zjutraj iz Ljubljane, zvečer iz Kamnika**. /.../ **2/10 1917 je prišlo pismo iz Semiča ex 21. sept. (nekateri dobili 30/9 ex 17/9), torej pošta zadržuje pisma. Hočejo zakriti, ker je toliko vojaštva v deželi**.«

Ker so 6. februarja 1918 odšli nemški vojaki, ni nihče vozil pošte, kar je v mengeški župnijski kroniki prikazano takole: »**6/2 1918 odšli zadnji nemški vojaki iz Mengša (16 konj in 10 mož)**. **Pošto na kolodvor so doslej vozili vojaki, sedaj nihče: kartone pelje na kmečkem vozu po**

potrebi. Odkar so odšli nemški vojaki (jan. 1918), **pošte ne vozijo iz Mengša v Jarše na kolodvor, le nosijo. Za kartone najame sproti konja ali vola (plača za enkrat 3 K).**«

4.9 BEGUNCI

Ena od posledic vojne so bili tudi begunci z območij blizu frontnih črt. 17. septembra 1914 je v Kamniku pribežalo 360 rusinskih in poljskih beguncev. Vojaška oblast jih je razdelila po Kamniku in ostalih občinah ter jim pomagala s hrano, obleko in obutvijo.⁴¹ Zapis o tem najdemo tudi v mengeški župnijski kroniki: »**17. sept. 1914 (četrtek) popoldne so prišli (od okrajnega glavarstva Kamniškega) na županstvo begunci iz Galicije v Mengeš in druge tuk. občine, le na Rašico ne, v Mengeš n.pr. 6 družin (32 oseb) od Přemisla. /.../ Stanovali so pri »Žmajdu« (V. Mgš 13), pri »Vahtarju« (V. Mgš 93), pri »Stojcu« (V. Mgš 112), pri »Riharju« (M. Mgš 75), pri »Herletu« (V. Mgš 34), pri »Šunkarju« (M. Mgš 44), od Šunkarja so šli v nov. 1914 v V. Mgš 47. Vojaška oblast jih je prisilila, da so morali zapustiti svoj dom neutegoma. Za živež so dobivali od države po 70 h na dan (otroci menda po 50 h), tudi za obleko jim nekaj država skrbela. Veliko so dobili še posebej od ljudi. – Bili so večinoma kmetje, a delati niso bili navajeni tako kakor tukaj in so malo delali, dokler se niso preselili v »Gmünd« v barake (22. febr. 1915). V Mengšu so bili gr. katol. Rusini, v okolici tudi Poljaki.**«

Poleg galicijskih beguncev so po nastanku soške fronte v naše kraje pribežali tudi primorski begunci. Prvi zapis o teh je iz julija 1915: »**11. jul. 1915 I. obhajilo 88 otrok ... med njimi dva begunca z Goriškega.**« Iz tega sklepava, da so se begunci bolj ali manj normalno vključevali v življenje lokalnih prebivalcev.

Novembra 1915 so primorski begunci zapustili mengeško župnijo, kot beremo v kroniki: »**10. nov. 1915 odšli primorski begunci od tod na Štajersko v Lipnico. Ostati so se smeli le pri sorodnikih in nadučitelju Rustja.**«

Leta 1916 je v okolico Mengša prišlo še nekaj beguncev iz Gorice: »**Nekaj beguncev od Gorice je prišlo; v Mali Mengeš 63 tri družine, v Vel. Mengeš 93 ena, nekaj v Jarše, Rodice, Terzin, Loko.**« Kasneje leta 1916 je še en splošen zapis: »**Nekaj družin beguncev od Gorice prišlo semkaj.**«

Pri oskrbi z mesom je bil tudi naslednji zanimiv zapis: »**Ca. 21. jul. 1917 so sekali v Mengšu meso za reveže iz občin Mengeš in Jarše. Država je v ta namen dovolila na mesec za K 500 (Mgš. K 370, Jarše K 130, vštrevši begunce s Primorskega v Mengšu ca. 47, v Jarše 74).**«

4.10 ŽRTVE IN RANJENCI

Žrtve iz mengeške župnije

Posledica vojne so bili tudi mrtvi in ranjeni. Že v začetku septembra 1914 je prišlo **sporočilo o prvem ranjencu** v vojni, a je bila novica lažna. »**Prvi, v katerem so sporočili, da je v zač. sept. 1914 umrl v vojski, in mu je tu zapel mrtvaški zvonec, je bil Jernej Verhovnik, »Matevžev« v Mal. Mengšu 59, - čez nekaj tednov je prišel domu - živ.**«

⁴¹ Zora Torkar, 2014, str. 16.

Nekaj mesecev po začetku vojne je prišel nazaj prvi ranjenec: »**15/9 1914 je prišel prvi ranjenec: Janez Osolnik, »Borc« iz Spodnjih Jarš 4, ki ima še v svojem drogu – od zadaj na desni – rusko kroglo, ki mu je zdravniki sedaj ne morejo odpraviti; bil je v Danklovi armadi pri Lublinu, transferiran⁴² k moravskemu-znojmskemu pp. – da je domu prišel, je na Dunaju v bolnišnici malo na zvijačen način pregovoril jih, ker sicer ranjenca nobenega ne puste domu, čez par mesecev je moral nazaj.**«

Ponesrečil se je vojak, ki je bil doma na dopustu: »**19. avg. 1918 (v poned.) dopoldne ob ½ 10h v pivarni (V. Mengeš 89) se je ubil Janez Dolinar »Gašperjev« (V. 30, sedaj M. Mgs 80), ko je podiral zid. Drugi so ga svarili, naj bo previden, tudi podjetnik mu je baje prepovedal tam delati. Zid se je nanj podrl. Bil je vojak na dopustu: »Če malo dobim, vsaj ne bo treba nazaj k vojakom!**«

Oskrba ranjencev

O ranjencih, ki so tudi umirali, je zapis iz leta 1915: »**Za vojake v Mengšu (Feldsp. 8/12) imajo 275 postelj (od teh 43 v kaplaniji 27/11 1915.) Višji zdravnik, došel iz Postojne, je naročil, naj zelo bolne oddajo v Ljubljano, že poprej so dva, ko je bilo treba amputirati roke, poslali v Kamnik. Tu v Mengšu soba sicer š. pisarna, ni »bazillanfrei«, ker tudi civilisti notri hodijo k ordinaciji. 10/12 1915 je umrl prvi vojak tukaj, Simon Zorzi (Cavalaze, Ziant).**«

Iz začetka leta 1916 je v kroniki več zapisov o bolnih vojaki: »**14/1 1916: tri bolne vojake nosijo na solence pred cerkvene vrata - zatišje. /.../ 16. febr. 1916 (sreda) pop. 4h je prišel telegram na vojni špital okoli 8/12 (kar) tukaj, naj precej oddajo vse bolnike (160) v Kamnik in Domžale, češ premalo dela je tukaj, na fronti pa toliko! Ljudje pa: »Lah je udaril ven, zato morajo iz Mengša bolniki!«. Seveda če v Mengeš pride Lah, v Kamnik in Domžale ne more!**« To sovпада z razgibanim dogajanjem na fronti, leta 1916 je namreč na soški fronti potekalo pet soških bitk in Italijani so zavzeli del sedanjega slovenskega ozemlja.⁴³

Naslednji zapis se verjetno nanaša na omenjeni telegram s 16. februarja 1916 in na selitev vojakov v Domžale in Kamnik: »**V ned. 20/2 1916 je bila sv. maša ¼ 8h, ob 8.h so odšli vozovi. Perice so pri špitalu dosti zaslužile, zdravniki in zdravila tudi za civiliste zastonj, na drugi strani pa rekvizicije (seno, slama, jajca ...) - V hlevih so konji jasli zgrizli. – 21/2 (pon.) selitev nazaj v kaplanijo. (Rov. Val. Jerše) 23/2 (sreda) prišel vojni superior D. J. Hromadka iz Ljubljane vizitirat vojni špital, ki je odšel 20/2!. /.../ 23/2 1917 (petek) zopet šolo izpraznili za voj. bolnišnico (Feldsp. 705), tudi Društveni dom /.../, kaplanija /.../, stara šola, tovarna Stemberger & Mellitzer in 4 sobe pri Prahuljcu v Vel. Mengšu 73 (Jožef Kralj).**«

12. marca 1917 je prišel v Mengeš vojaški duhovnik (kurat) za vojno bolnišnico, naslednji dan pa še prvih 60 bolnikov, kot beremo v mengeški župnijski kroniki: »**12/3 1917 (pon.) prišel vojni kurat Lencse za voj. bolnico, /.../ drugi dan 13/3 so prišli prvi bolniki (60). Ta Feldspital 705 je vozove postavil na prosto pred cerkvijo, začasno par voz, je rekel poveljnik 26/2 1917. Pozneje so se ugnezdili popolnoma; v začetku so bili 3 do 4 vozje, potem 10 do 20 voz.**«

Naslednji zapis poroča o vojaki, ki so prišli v vojno bolnišnico: »**26. apr. 1917 pripeljali v voj. bolnišnico 96 vojakov rekonvalescentov,⁴⁴ skupaj jih je 200, v kratkem jih pride menda**

⁴² Transferirati – premestiti (Veliki slovar tujk, Ljubljana, Cankarjeva založba, 2006, str. 1176).

⁴³ Janez J. Švajncer, 1988, str. 5 in 6.

⁴⁴ Rekonvalescent – kdor je bolezen prebolel, a si še ni opomogel (Veliki slovar tujk, 2006, str. 984).

še 100. /.../ 10/5 1917 odšlo od voj. bolnice (Feldsp. 705) 34 voz v koloni, ostalo še 12 voz v Mengšu; največ vojakov rekonvalescentov je bilo 298.«

Zdravniki iz vojne bolnišnice so pomagali tudi domačinom: »Zdravniki voj. bolnice (Feldspital 705), ki je v Mengšu od 23/2 1917, zdravijo tudi domačine. Denarja ne sprejmejo, radi pa živila (jajca, maslo, krompir ...) in pošiljajo svojcem (a ne pod svojim imenom).«

Bolni vojaki so se prišli zdraviti iz okolice, a razmere niso bile najboljše, kot beremo v kroniki: »Bolni vojaki se pridejo iz okolice od »marškompanij« zdraviti v Mengeš. Jedo nezrelo sadje in zbole, tudi slabotni so, roj. 1899, 14/8 1917 jih je bilo v bolnici 168.«

19. avgusta 1917 je prispel telegram, da morajo tu nastanjeni vojaki na pot: »19/8 1917 telegram, da Feldsp. 705 »marsch bereit«. Ponoči so odšli (3h) pjonirji iz Jarš, Doba in Stoba (že eno leto v okolici). Narediti se mora prostor za nemške vojake.«

4.11 CERKVENO OBREDJE V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

Cerkveno obredje v tem obdobju je bilo zaznamovano z vojno. Takoj po začetku vojne so se po vsej Avstriji začele javne molitve za srečen izid vojne⁴⁵. V kroniki iz avgusta 1914, kmalu po začetku vojne, tako beremo: »Molitve ob vojnem času se opravljajo, kar je določeno (oratio imper., po pridigi, po litanijah); zraven se še moli vsak dan pred sv. mašo (v nedeljah popoldne) molitvena ura; zvečer se zbero ljudje pri kakem znamenju in molijo skupno rožni venec. Tudi I. petek v mesecu se posebej v ta namen moli.«

V Župniji Mengeš so se odvijale tudi procesije za srečen izid vojne: »V nedeljo (23. avg. 1914) popoldne po službi božji je bila procesija za srečen izid vojske v Groblje. Farna cerkev, kjer so se zbrali, je bila natlačena, tudi pri moških veliko, kolikor jih je še doma. V nedeljo (6/9 1914) popoldne je bila v ta namen procesija doma po polju kakor sv. Marka dan.«

Tako kot so bile polne cerkve, je bilo tudi pri spovedih, kot citiramo iz župnijske kronike: »I. nov. (»Vsi Sveti«) 1914 pop. odpustek »toties-quotias« za verne mrtve, velik naval pri spovednicah, kaplan Jerše je rekel, da še nikoli ni toliko skupaj spovedoval (popoldne in zj. skupaj 12 ur).«

Vojaki so bili nastanjeni v javnih ustanovah, zato je bilo treba življenje temu prilagoditi. »V I. polovici adventa 1914 je bil določen tukaj misijon; ker pa je bilo vojakov do 900 nastanjenih tu, v župnišču 2 oficirja in v kaplaniji eden, zato odloženo za eno leto. /.../ Misijon, naprošen za 1914 na advent 1915, preložen na nedoločen čas.«

Vojaki so se vključevali tudi v cerkveno življenje, kot beremo v kroniki: »4. apr. 1915 – velika noč, lepo, zj. – 2°C. procesija zvečer ob lepem, mirnem. Vojaki so delali špalir⁴⁶ ob cerkvi. Domača godba (vmes en vojak) je igrala.«

⁴⁵ Zora Torkar, 2014, str. 11.

⁴⁶ Špalir: ločeni, nasproti si stoječi vrsti, postavljeni za slovesen sprejem pomembnega človeka, visoke osebnosti, http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=%C5%A1palir&hs=1, 20. 2. 2016.

V kroniki je zapisana zanimiva zgodba: »Versko življenje po svetu: Ko je bilo vojaštvo meseca jun. 1915 nastanjeno v Mengšu, je kader iz Brüsta (gimnazijalec) v M. Mengšu 11 (pri Tirolcih), kjer je stanoval, slišal zvečer jih moliti skupaj rožni venec. Drugi dan je vprašal uslužbenca (Tirolca Konrada Holzer): »Kaj ste pa sinoči v kuhinji tako na glas govorili.« /.../ Omenjeni Tirolec ga je že pregovoril, da bi bil z njim prihodnjo nedeljo šel k spovedi, a so prej odšli na fronto!«

V župnijski kroniki je še en zapis na temo cerkvenega obredja: »Kurat je maševal ob nedeljah v cerkvi, ob delavnikih **po sobah, kjer so bili ranjenci** (v šoli – novi in stari, v »Domu«, v slamniki Stemberger. /.../ Službo božjo so imeli vojaki ob ½ 9h (dr. Korner), nagovor mažarski, včasih nemški. Peli so dvoglasno moški, igral domač organist, **od 25/12 1915 pa mešan zbor nemško**, dobili so nekaj (4) žensk in (3) vojake.«

Tudi župniki so bili vpoklicani v vojsko, kar je vplivalo na lokalno življenje: »8/5 1916 pop. 6h prišel pokazat kaplan **Valentin Jerše** odlok, da je vpoklican za vojnega kurata v 24 urah: 25/5 1916 je birma! Odšel je zj. ¾ 8h v sredo 10/5 1916. Službo božjo ob 10h je imel po navadi Franc Eržen, župnik v pok. tu, pri podružnicah v delavnikih rojak (M. Mgs 19) Feliks Funtek = Funtek, šolo oskrbel žup. sam, če ni bil zadržan n. pr. pred prazniki popoldne.« Ko so mu kasneje, 26. februarja 1917, zasedli njegovo bivališče v župnišču, kronika navaja naslednje: »Jerše jim je pisal precej odločno od fronte češ, **grajščak Anton Stare, samec**, še nikoli ni imel nobenega vojaka v grajščini (ima nastanjene oficirje le v stranskem poslopju pod skalo), dasi je dosti sob praznih.«

Cerkve so kot ustanove, kjer so se ljudje vsak teden zbirali, služile tudi za širjenje informacij, kot beremo v župnijski kroniki: »C. kr. Okrajno glavarstvo (včasih tudi deželni odbor) pošlje, posebno odkar je vojska, **razglase, naj se v cerkvi oznani** (n. pr. zarad žita, zarad strelivnih reči ...). Sicer je ta navada jožefinska, a ker je za ljudstvo potrebno vedeti, se večidel ugodi.«

Iz leta 1917 je še en zapis, ki se nanaša na versko življenje po svetu: »Nemški – pruski vojaki (Pr. 5 I. Div.) imajo **katoliškega in protestantskega divizijskega župnika**. V petek (12/10 1917) sta oba prišla v Mengeš z dopusta, od Dunaja sta se skupaj vozila, vsak ima svojo kočijo. **Ljubljansko škofijstvo je baje dovolilo protestantsko službo božjo** (Sv. R. Telo je bilo za tisti čas v zakristiji). Na Francoskem so imeli protestanti službo božjo neovirano v katoliških cerkvah. V Galiciji so tudi tako nastopili, a vojaški škof Bjelik je prepovedal. Protestantski so vpili »Intoleranz«; kako se je stvar končala, katoliški div. župnik ni vedel, ker je sept. 1917 odšel iz Galicije.«

5 SPOMENIK ŽRTVAM PRVE SVETOVNE VOJNE V MENGŠU

V Registru nepremične kulturne dediščine Slovenije se pod evidenčno številko 10697 nahaja spomenik prve svetovne vojne v Mengšu. Spada v zvrst »spominskih objektov in krajev«, tip enote je »memorialna dediščina«. Objekt je uvrščen med javne spomenike.

V Registru je spomenik opisan takole: »Pokončni kvader iz istrskega marmorja z osredno napisno ploškvižo z vklesanimi imeni **48 padlih v I. svetovni vojni** (1914–1918). Vrh plošče sta granati in simboli vojne. Spomenik je bil odkrit 1927.«

Spomenik je datiran v drugo četrtino 20. stoletja, saj je bil odkrit leta 1927. Nanaša se na obdobje prve svetovne vojne. Objekt se nahaja v Občini Mengeš, v središču naselja Mengeš, natančneje v križišču Slovenske ceste in Stare poti. Ta spomenik nepremične kulturne dediščine spada v pristojnost Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Območna enota Kranj (ZVKD Kranj).⁴⁷

Slika 1: Spomenik žrtvam prve svetovne vojne v Mengšu.

Na spomeniku je zgoraj, pod križem, napis: »V spomin žrtvam svetovne vojne«. Pod njim je vklesana vojaška čelada, puška in še nekaj orožja. Pod orožjem je napis: »Padlim vojakom, 1914 Mengeš 1918«. Spodaj so napisi **48 umrlih fantov in mož** iz mengeške župnije, ki so umrli v tej vojni. Razvrščeni so po priimkih: »Belcijan Franc, Benda Franc, Bergant Janez, Dolinar Anton, Friškovec Miha, Flajšman Jernej, Jančigaj Štefan, Janežič Franc, Jankovič Jakob, Kepic Jožef, Keršič Janez, Kopitar Albin, Kavčič Franc, Kopitar Janez, Kobilca Filip, Koželj Franc, Kumer Martin, Kurent Franc, Lukan Miha, Lap Janez, Majdič Franc, Majdič Matija, Marinšek Janez, Novak Franc, Novak Peter, Orel Janez, Osel Franc, Per Franc, Polž Vincenc, Požar Albin, Prenk Janez, Robida Alojz, Robida Janez, Ropret Anton, Strah Franc, Šimenc Franc, Škofic Feliks, Šušteršič Jožef, Uranič Franc, Volčini Franc, Volčini Janez, Vrhovnik Anton, Vrhovnik Miha, Zalokar Janez, Žirovnik Alojz, Žirovnik Franc, Žirovnik Janez.«

6 SKLEPNE UGOTOVITVE IN PREVERJANJE HIPOTEZ

Ker sva analizirali mengeško župnijsko kroniko za vseh pet vojnih let, se je nabralo zelo veliko besedila in veliko ugotovitev. Na kratko povzemava najpomembnejše.

MOBILIZACIJA VOJAKOV

Prvi vpoklic v vojsko je potekal istočasno v vseh župnijah kamniško–domžalskega območja. **26. julija 1914** so bili vpoklicani vsi moški, stari do 42. leta. Za pripravo na odhod so imeli na voljo le 24 ur. Mobiliziranih je bilo prvih šest korov. Skupaj iz vseh občin mengeške župnije je bilo okoli **300** nabornikov. Drugi razglas za mobilizacijo je bil **31. julija 1914**, v vojsko so

⁴⁷ Register nepremične kulturne dediščine Slovenije, Ministrstvo za kulturo RS, <http://rkd.situla.org/>, 22. 12. 2015.

morali vsi moški od 18. do 52. leta, mobiliziranih je bilo vseh 16 korov⁴⁸. Vsi ti vojaki so potovali na rusko bojišče v Galicijo. V letu 1915, ko se je odprla še soška fronta, so bili vpoklici vojakov za **črno vojsko**, pregledovanje je bilo **7. junija 1915** v Kamniku. Iz mengeške občine je bilo potrjenih **120 mož**, iz trzinske 70 itd. V letu **1916** so bili vpoklici **17. in 21. januarja**, med temi so odšli grobeljski cerkvenik Franc Mav ter nekateri župani in svetovalci. Zadnji omenjeni vpoklic je bil **14. marca 1917**, ko so bili mobilizirani tudi vojaki z zlomljenimi udi. Z vsakim vpoklicem se je širil starostni okvir, manj stroge pa so postale tudi omejitve glede zmožnosti mož za vojsko. Ugotoviva lahko, da so bili v vojski vsi moški v starosti od 18 do 52 let. Leta 1917 kronika navaja podatek, da je **v vojsko odšlo 289 oseb** od 1587 prebivalcev. Podatek se ne ujema z drugimi navedbami, saj je že ob prvi mobilizaciji leta 1914 odšlo okoli 300 mož, ob tretji leta 1915 pa 120. Zagotovo je torej odšlo 409 mož, za tri mobilizacije pa ni podatkov.

ZBIRANJE KOVIN IN ODDAJA ZVONOV

V začetku leta 1915 je avstro-ogrski vojski začelo primanjkovati kovin. Šolarji so zato zbirali različne kovine (baker, cink, cin in medenino) za vojne namene. Zbiranje kovin je potekalo **aprila, maja in novembra 1915**, kar so jih ljudje dajali prostovoljno. **Avgusta 1916** pa so morali krajani obvezno oddati vse orodje iz bakra, cina, kositra, mesinga ali medenine (svečnike, korce, likalnike, kotle itd.).

Posebno odmevna je bila oddaja zvonov. Odredba o obveznem oddajanju zvonov je bila izdana že 25. septembra 1915, a se je pobiranje zvonov začelo izvajati šele v začetku leta 1917. **V februarju 1917** pobrali zvonove z vseh cerkva, ki so spadale v Župnijo Mengeš (10. februarja iz grobeljskega zvonika, 14. februarja iz mengeškega). V Mengšu in Loki sta po prvem pobiranju zvonov ostala še dva zvonova, v Trzinu in na Rašici po eden, v Grobljah pa nobeden. Da bi v cerkvi v Mengšu nadomestil mrliški zvonec, je **graščak Anton Stare** cerkvi posodil 15-kilogramski zvonec iz svoje kapele. Vendar pa so vojaki **septembra 1917** spet pobirali zvonove. **21. septembra 1917** so iz zvonika v Mengšu sneli še srednji zvon in v Loki pa veliki zvon. V vseh cerkvah, razen v Grobljah, so pustili viseti po en zvon (v Mengšu so pustili le četrtinkarja – firkeljčarja). Država naj bi za kilogram zvonove teže plačala po 4 krone. Iz mengeške župnije so oddali skupaj **9024 kg** zvonov, za kar naj bi iztržili 36.096 kron. Vendar pa tega denarja niso nikoli dobili povrnjenega, saj so ga morali prepustiti državi kot vojno posojilo. Domačini so bili ob teh dogodkih zelo žalostni. Ko so zvonove odpeljali na železniško postajo v Domžale, so jih okrasili s zastavicami in venci. **Aprila 1918** so morali oddati tudi **piščali iz orgel** v Grobljah in v Trzinu.

ŠOLSTVO

Šole v mengeški župniji

V mengeški župniji so bile tri ljudske šole: največja v Mengšu (štirje razredi), po dva razreda pa v Trzinu in v Jaršah. Poleg teh je bila od leta 1915 v Malem Mengšu št. 11, pri Stemberger & Mellitzer, še nemška zasebna šola. V času vojne so v mengeški šoli učili po štirje učitelji, v Jaršah in v Trzinu pa po dva, v nemški zasebni šoli pa je učila Marija Gregorec »Jelenova« iz Malega Mengša 25.

V letu 1918 se je število šol spremenilo. Usmiljenke sv. Vincencija v Grobljah so odprle dvorazredno šolo za deklice sirote in za druge deklice iz Jarš, Preserij, Šmarce in Homca, ki

⁴⁸ Kor – vojaška enota nestalne sestave, moči, http://bos.zrc-sazu.si/cgi/a03.exe?name=sskj_testa&expression=kor&hs=1, 20. 2. 2016.

so pred tem hodile v šolo k usmiljenkam v Homec. Nemška šola v Mengšu je prenehala delovati 6. decembra 1918. V vojsko je bil mobiliziran tudi mengeški učitelj Božič, ki se je že decembra 1914 znašel v ruskem ujetništvu. Ponovno je v mengeški šoli začel učiti 11. novembra 1918.

Delo otrok na polju

Vojna je vplivala tudi na šolstvo. Ker so morali starejši otroci delati doma na kmetiji, so starejši učenci pouk začeli kasneje, leta 1916 šele novembra. Kmečko delo je bil tudi opravičen razlog za izostanek od pouka. Zaradi spomladanskega dela na polju se je šola skrčila, npr. v Jaršah je imel II. razred pouk samo trikrat na teden. Oktobra 1916 je bilo v mengeški šoli zaradi dela oproščenih nad sto otrok. V šolskem letu 1918/1919 je bilo v III. in IV. razredu mengeške šole 144 otrok, od katerih je bilo približno 70 otrok oproščenih pouka zaradi dela doma.

V šoli se nastanijo vojaki

Ker pa so **23. oktobra 1914** v mengeško šolo prišli stanovat vojaki, se je šola pričela 30. novembra v skrčeni obliki. Vojaki so pripadali 97. polku (IR 97). Za pouk so zato najeli dve mizarski delavnici, pri Vidaliju in pri Starinu.

V mengeško šolo se je **6. septembra 1915** naselila **vojaška bolnišnica**: Poleg tega je bila vojaška bolnišnica tudi v Društvenem domu, v kaplaniji, v stari šoli (mežnariji), v tovarni Stemberger & Mellitzer ter v štirih sobah pri Prahuljcu v Velikem Mengšu. Pouk so izvajali v Starinovi mizarski delavnici Pavla Kosca, na verandi Val. Gregorca in v godbenem prostoru na pošti.

13. oktobra 1916 se je šola z najetih prostorov preselila nazaj v šolske prostore, dokler jo **23. februarja 1917** niso spet spremenili v vojno bolnico (Feldspital 705), prav tako tudi ostale stavbe, v katerih je že bila od septembra 1915. V teh prostorih je bila vojna bolnica **do 18. septembra 1917**. 24. septembra 1917 se je pouk iz verande selil nazaj v šolo, druge sobe pa so še vedno zasedali nemški vojaki. Šele od februarja 1918 dalje so imeli otroci ves pouk spet v šoli.

Ker je bilo v Trzinu vojaško letališče, so se v trzinsko šolo 25. septembra 1917 naselili nemški vojaki letalci, v njej pa so imeli tudi letalsko pisarno. Možno pa je, da je trzinska šola po 12. novembru 1917 lahko delovala, ker je v njej ostalo le še 9 nemških vojakov letalcev.

Pomanjkanje drv

Zaradi pomanjkanja kurjave pozimi občasno ni bilo pouka. Kronika omenja, da v Mengšu in Trzinu ni bilo pouka **konec leta 1915**, podobne razmere so bile tudi v jarški šoli. Zaradi pomanjkanja drv je bil pouk začasno prekinjen novembra in decembra 1917 v Jaršah in januarja 1918 v Mengšu.

Učitelji kot popisni komisarji

Učitelji so bili leta 1917 imenovani za komisarje za popis polj, zaradi česar je učencem pouk odpadel. To delo so tedaj opravljali: mengeški nadučitelj Vohinc, učitelj Sirc, trzinski nadučitelj Blejc in jarški nadučitelj Petrovec. Zaradi tega je učencem, ki so jih ti učitelji učili, pouk odpadel od **18. junija 1917** dalje. 30. junija 1917 pa so prejeli odredbo, da morajo vse manjkajoče učitelje nadomestiti ostali učitelji. Popis polj je bil spet **7. junija 1918**. Takrat so bili za popis določeni skoraj vsi učitelji, tako da ni bilo pouka v Mengšu do 1. julija 1918. Učitelj Sirc pa je takrat popisoval kovine v vojne namene.

Posledice epidemije španske gripe v šolah

Oktobra 1918 je v mengeški župniji izbruhnila epidemija španske gripe, za katero je samo v tem mesecu umrlo 26 ljudi (kar je več, kot jih je umrlo v vseh devetih mesecih tega leta - 25). Zaradi epidemije v oktobru in novembru v šolah ni bilo pouka (v mengeški šoli od 7. oktobra do 4. novembra 1918, v Jaršah od 15. oktobra do 11. novembra 1918, podobno tudi v trzinski šoli).

Pomoč vojakom s strani šolarjev

Kot sva že omenili, so imeli šolarji veliko vlogo pri zbiranju kovin v vojne namene. Poleg tega so novembra 1915 za vojake zbirali tudi sukno in platno, kavčuk ter medeninaste možnarje. Šolarke so za vojake pletle nogavice, npr. 7. febr. 1916 so oddale 50 parov nogavic in 25 parov dokolenk. V letu 1916 so v šoli zbirali denar za invalide, nabirali pa so tudi robidove liste za čaj za vojake.

OSKRBA VOJAKOV

Stroški za prehrano vojakov

Kljub temu, da je država za vsakega vojaka plačevala enako denarja, so bile razmere med vojaki različne. Tako so nekateri vojaki stradali in prosili za hrano po hišah, drugi pa so imeli boljšo hrano. Razmere v oddelkih vojakov so bile odvisne predvsem od poveljnika. Količina denarja, ki ga je država namenila za prehrano vsakega vojaka, pa se je skozi leta spreminjala. Najnižja je bila leta 1916, ko so za vsakega vojaka namenili 2,52 krone na dan, do januarja 1918 so za menažo namenili 5,60 kron, po tem datumu pa 3,36 krone. Vojaška kuhinja je bila v Malem Mengšu 11 (tovarna Stemberger & Mellitzer), kamor so domačini hodili po pomije za prašiče.

Oskrba vojakov z moko in kruhom

Leta 1915 iz kronike izvemo, da so vojaki vojaške bolnice v petih dneh dobili štiri porcije kruha, kar je pomenilo dve štruci. Nekateri vojaki so pripovedovali, da so vojaki z Ogrskega domov pošiljali moko, kar je bilo prepovedano, zato so na vreče napisali »paprika«. Za vojake so mleli žito v Majdičevem mlinu v Zgornjih Jaršah. V mengeški pivovarni je bila potem, ko so jo avgusta 1917 prodali, vojaška pekarna. V njej so napekli vsako noč 16.000 hlebcev po 1 ½ kg, kar je znašalo 32.000 porcij kruha.

Leta 1917 je potekala rekvizicija (prisilna oddaja) **žita in krompirja za vojake**. Občina Mengeš je morala »za soško armado« oddati 15 vagonov krompirja, Občina Jarše pa 5 vagonov. Kronist ugotavlja, da bi se tako velika količina težko dobila celo ob dobrih letinah.

Oskrba z mesom in mlekom

Živino za vojake so imeli v Trzinu (150 do 200 glav oktobra 1915). Med to živino se je jeseni 1915 razširila slinavka, bolezen živali na gobcu in parkljih, nekaj živali je poginilo tudi drugim kmetom. Živino so najprej klali kar pred trzinsko cerkvijo, od decembra 1915 pa so zdravo živino gnali v Domžale in jo tam pobili. Krave so molzli enkrat na dan, **mleko** pa so oddajali v domžalsko vojno bolnišnico, z mlekom pa so oskrbovali tudi vojake v Kamniku. Od 19. januarja 1916 je morala mengeška občina oddati 20 glav rekvizirane živine za vojake in jo prignati v Domžale. Prisilna oddaja živine se je potem še večkrat ponavljala, verjetno ves čas vojne.

Krma za živino

V začetku leta 1916 je potekala tudi rekvizicija krme za vojaško živino. **8. januarja in 8. marca 1916** so morali oddati 13 % sena ali detelje glede na popis pred tem. Mrvo so kmetje dobili plačano, prav tako vezanje in prevoz na železniško postajo v Jarše. Popisovanje in prisilna oddaja sena in slame je potekala tudi **9. do 20. februarja 1917**. Na osnovi popisa je bilo določeno, koliko sena smejo obdržati in koliko ga morajo oddati. S cele Kranjske so morali oddati 70.000 kg krme. Septembra 1917 so od Občine Mengeš za vojaško živino zahtevali 6000 kg sena, a so ga dobili komaj tretjino, potem so ga zahtevali s silo. Zaradi pomanjkanja krme so vojaki leta 1918 konje pasli v gozdu in tam tudi kosili travo.

Oskrba z drvmi

Vojaki so pozimi potrebovali veliko drv, a jih zaradi pomanjkanja moške delovne sile in pomanjkanja živine ni bilo mogoče pripraviti zadostno količino. Zato je že leta 1915 prišlo do rekvizicije ali prisilne oddaje. Določeno je bilo, koliko drv v gozdu mora kdo odstopiti. V letu 1917 sta bili dve rekviziciji drv v gozdu, oktobra in decembra.

Obleke za vojake

Deset delavk slamnikarske tovarne Stemberger & Mellitzer je konec leta 1915 šivalo obleke za vojake (srajce, podveze in bele plašče). Delo jim je plačeval **Urad za pospeševanje obrti** v Ljubljani. Nekatere ženske so izdelovale vojaške čevlje iz slame. Če so delale od jutra do poznega večera, so na dan zaslužile 5 kron. Vsi, ki so od države dobivali preskrbnino, so morali plesti slamnate kite za izdelavo slamnatih čevljev.

POMANJKANJE OSNOVNIH ŽIVLJENJSKIH POTREBŠČIN IN NIHANJE CEN

Pridelava živil in drugih življenjskih potrebščin se je zaradi vojne zmanjšala, za oskrbo vojakov na frontah pa so jih potrebovali zelo veliko. Zato ni čudno, da je začelo primanjkovati hrane in drugih življenjskih potrebščin tudi ljudem v zaledju.

Pomanjkanje moke

Leta 1914, ko se je začela prva svetovna vojna, so si ljudje naredili zaloge moke. Zaradi tega je kmalu prišlo do **pomanjkanja moke**. Zaradi tega je večina pekov prenehala peči kruh že maja 1915, le en pek, ki je imel večjo zalogo moke, je kruh pekel do 10. decembra 1915. Mlinarji za svoje delo niso več jemali merice moke, ampak so delo smeli zaračunati le v denarju.

Da so **nadzirali pridelavo žita in krompirja** ter s tem povezano obvezno oddajo, so večkrat **popisovali** stanje. V letu 1915 je država zasegla žito in določila maksimalne, najvišje prodajne cene žita. Žito in sočivje so smeli kmetje prodajati le državi, ki je potem to **prodajala na živilske nakaznice (na karte)**, ki jih je izdajalo županstvo. Količina moke, ki so jo prodajali na karte, se je zmanjšala od 6 kg mesečno na osebo leta 1916 do 2 kg na osebo leta 1918. Prav tako se je zmanjševalo število upravičencev (z 1035 oseb marca 1916 na 663 oseb aprila 1917). Med upravičenci je bilo tudi 36 beguncev s Primorskega.

Pogosto je zmanjkalo moke tudi na karte. Da bi se kmetje izognili državnim predpisom, so žito nosili ponoči na skrivaj v mline. Država je zato, da ne bi bilo prekupčevanja z moko, nadzirala mline. 7. julija 1917 so v Zalokarjevem mlinu v Zgornjih Jaršah zasegli pet voz žita, ker ga ni bilo v zapisniku, mlinar Alojz Zajc pa je moral plačati 100 kron kazni. **22. julija 1917** je dalo Okrajno glavarstvo začasno zapreti vse mline, da so lahko vršili kontrolo nad mletjem žita. S strani Okrajnega glavarstva je bilo določeno, koliko žita smejo kmetje dati v

mlin na osebo, določeno pa je bilo tudi, v kateri mlin smejo nositi žito v mletje. V Mengšu sta bila tedaj le dva mlina (Staretov in Šunkarjev). Zaradi suše poleti in mraza pozimi nista obratovala, zato je bilo določeno, da Mengšani lahko nosijo žito tudi v mline v Jaršah.

Sladkor na živilske nakaznice

Samo na karte so se kupovala tudi druga živila, ki jih je primanjkovalo. Karte za sladkor je dobil le tisti, ki je izjavil, da doma nima zaloge nad dva in pol kilograma sladkorja na osebo, kar so orožniki tudi nadzirali. Karte so dobili za en kilogram sladkorja na mesec na osebo. Ko so 19. novembra 1918 v Mengšu prodajali »železno zalogo« sladkorja na karte, so ga lahko dobili le tisti, ki so dobivali na karte tudi moko ter ostareli nad 60 let in otroci do pet let.

Ponudba živine in cene mesa

Ponudba živine za klanje se je v obdobju vojne spreminjala. Ker je mesa primanjkovalo, je od aprila 1917 dalje veljala prepoved klanja telet. Od septembra 1917 dalje je bila točno določena količina živali, ki jo je smel mengeški mesar pobiti (1200 kg goveda žive teže na mesec in vsak teden enega telička). Zaradi teh omejitev je mesu cena zelo zrasla, ljudje pa so prišli čakati za meso že ponoči. Tudi meso se je dobilo samo na živilske nakaznice, ki so bile v veljavi do 23. novembra 1918. V času, ko je bilo meso na karte, je vsaki osebi pripadalo po deset dekagramov mesa na teden, po marcu 1918 15 dekagramov, od novembra 1918 dalje pa 25 dekagramov na teden.

Popis krav in mleka

V letu 1917 je županstvo popisovalo tudi krave in mleko. Določeno je bilo, da sme posestnik porabiti zase in za svojce na dan $\frac{3}{4}$ litra mleka na osebo, za otroke do enega leta en liter, od enega do dveh let $\frac{3}{4}$ litra, za otroke do šestega leta pol litra, za starejše pa osminko litra na dan.

Zamenjave živil zaradi pomanjkanja

Zaradi pomanjkanja določenih živil so ljudje našli različne zamenjave. Namesto vina, ki je bilo predrago, so pili lipovec. Namesto olja so uporabljali smetano ali pa so jedli fižol s čebulo brez olja. Franc Ručigaj z Dobena je olje stiskal iz orehov. Namesto kvasa so za peko kruha uporabljali droži, kvasni nadomestek iz prosene moke in mošta.

Zdravstveno stanje prebivalstva

Kronist Franc Kušar je leta 1918 zapisal, da je zdravstveno stanje prebivalstva nenavadno ugodno, čeprav je živeža malo, še posebno zabele. Ugotavlja, da so se ljudje prej prenajedali, v času vojne pa je bila koruza (ali polenta) na mizi skoraj vsak dan. V petih mesecih tega leta je umrlo 17 oseb, normalno pa jih umre 80 na leto. Glede na današnje smernice zdrave prehrane lahko ugotovimo, da je razlog za boljše zdravje v času pomanjkanja v tem, da so ljudje jedli manj živalskih maščob in mesa, pač pa zdravo domačo hrano (krompir, močnate jedi ter sadje in zelenjavo).

Spreminjanje cen

Zaradi pomanjkanja živil in drugih življenjskih potrebščin so leta 1915 cene zelo narasle. Četudi je država določila maksimalne prodajne cene, te niso dosegle svojega namena, ker niso bile usklajene s povpraševanjem, npr. fižol je imel določeno ceno 40 kron, prodajali pa so ga po 80 kron. Nekateri so v nihanju cen videli lahek zaslužek in so se lotili prekupčevanja oziroma **trgovine z deželnimi pridelki**. Takoj po koncu vojne novembra 1918 so cene nekaterih živil padle, npr. cene mesa in moke.

Blagovna menjava

Pomanjkanje živil se je v letu 1917 še posebej zaostri. Iz kronike izvemo, da se z denarjem ni dalo dobiti živeža. Za živež so ljudje hodili delat h kmetom. Denar ni bil več glavno menjalno sredstvo, pač pa so morali del plačila dajati v živilih, npr. pečarjem za njihovo delo ali pa pri nakupu lemeža, kovinskega dela pluga. Cena lemežev je še posebno poskočila, saj so pred vojno stali 5 kron, ko pa so zanj morali dajati žito, so se podražili kar na 200 do 300 kron. Če so bili otroci na šolanju v Ljubljani, so gospodinjam morali plačati v živilih, ne v denarju.

Pomanjkanje živil v mestih

Še posebno veliko pomanjkanje živil je bilo v letu 1916 v mestih, v Ljubljani. Ljudje so hodili na podeželje po živila. Nekateri so z vlakom prišli do Trzina, nato so delali pri kmetih, da so dobili jesti, in da so lahko kaj kupili ali za kaj prosili. Jožef Škofic, kuhar iz Spodnjih Jarš 21, ki je delal v Ljubljani, je pripovedoval, da je v Ljubljani veliko stradanja, da za hrano prosijo vojni ujetniki in mestni otroci, če jim kaj ostane. O pomanjkanju živil so pripovedovale tudi slamnkarice na sezonskem delu na Dunaju in v Vratislavi (Breslau).

Tihotapstvo

Zaradi velikega pomanjkanja, predvsem v mestih, se je zelo razraslo tihotapstvo. Ljudje so v Ljubljano tihotapili živila, kot so moka, kaša in fižol. Mleko je bilo dovoljeno voziti, a so namesto mleka v posode dali moko. Načini tihotapljenja so bili še drugi, npr. da so na voz položili »ranjenca«, kot da ga peljejo v bolnico, ali pa so voz naložili s kovčki in nekoga oblekli v vojaka.

Pomanjkanje petroleja

V času prve svetovne vojne v naših krajih še ni bilo elektrike, ampak so si ljudje svetili večinoma s petrolejkami. Zaradi vojne pa je petroleja junija 1917 začelo zmanjkovati, zato se ga je dobilo le še na karte. Točno je bilo določeno, koliko ga kdo lahko kupi na mesec: zasebniki pol litra, kmetje in obrtniki do enega litra in pol ter cerkev dva do tri litre. Petrolej se je zaradi pomanjkanja močno podražil: s 36 helerjev pred vojno na 1,16 krone februarja 1917 (za 322 %).

Pomanjkanje oblačil in obutve

V času vojne tudi ni bilo mogoče kupiti blaga in ne obutve. Čevljarji niso imeli usnja, zato so delali cikle z lesenimi podplati. Blago je bilo zelo drago ali pa ga ni bilo. Nekateri ljudje so spet začeli sejati lan za prejo.

Pomanjkanje opeke in gradbenega železja

Ker je primanjkovalo opeke in drugega gradbenega materiala, so ljudje podirali stare stavbe, da so lahko gradili nove.

Osiromašeni sejmi v Mengšu

Sejmi so v času vojne odpadli ali pa so bili v siromašnejši obliki. Npr. na decembrskem sejmu leta 1917 v Mengšu na štantih ni bilo veliko blaga na prodaj, le nekaj železnine in čevljev. Če je kdo hotel naročiti piškote, je moral prinesiti vse surovine.

KMETIJSTVO

Pomanjkanje moške delovne sile

Glavni problem v kmetijstvu je bilo pomanjkanje moške delovne sile, ki je vsa odšla v vojsko. Na poljih so delale ženske in otroci, ker so bili »trdni« moški do 52. leta starosti vsi v vojski, starejši mošje pa niso mogli več delati fizično napornega kmečkega dela, lahko so, na primer, klepali kose.

Ponekod so na poljih delali vojaki, ki so radi pomagali, ker so si želeli, da bi tudi njihovim domačim kdo pomagal. Vojaki iz Mengša so hodili orat tudi v Radomlje. Namesto moških so marsikatero delo opravili starejši otroci, npr. okomatali so konje, orali, kosili travo in žagali drva. Pri žetvi so ponekod pomagali najeti delavci, nekateri so želi tudi ponoči, deloma zaradi dnevne vročine, deloma pa zato, da so prevzeto delo prej opravili. V času prve svetovne vojne so v Mengšu mlatili žito z dvema motorjema na bencin, eden je bil društven, drugi pa je pripadal Matiji Liparju. Na poljih je bilo v času vojne več kmečkega dela kot pred njo, ker je bilo manj njiv zasejanih z deteljo in več s kmetijskimi pridelki. Jeseni 1918 je kmečko delo marsikje zastalo zaradi epidemije španske gripe.

Značilnosti živinoreje v času vojne

Ko je vojaška živina v Trzinu leta 1915 zbolevala zaradi slinavke, je poginilo tudi nekaj živine okoliških kmetov. Zaradi obvezne oddaje živine za vojsko je bilo te na kmetijah vedno manj. Če so imeli pred vojno po deset glav živine, so jih imeli leta 1918 le še tri ali štiri. Ker ni bilo zadosti krme, je bila živina zelo shujšana, ponekod celo ni mogla več vstajati ali pa je poginila. Prašiči za vzrejo so bili dragi. Kronist je leta 1916 opazil, da so kmetje dajali valit več kokljam, tako da so imeli doma več piščancev.

Zaradi pomanjkanja živine so orali le z eno živino (s konjem ali volom) ali pa so si eno izposodili pri sosedu. Leta 1917 so kmetje za delo na polju lahko najeli vojaške konje. V Mengšu je bilo tedaj nad 80 vojaških konj in skoraj vsi so bili na delu. Kmetje so na županstvu dobili potrdilo, da potrebujejo konja. Cena za najem para konj je bila tri krone na dan. Poleg tega so morali konjem dati še seno in vojaku hrano. Za primerjavo naj navedeva, da so otroci, ki so nabrali pet do šest litrov borovnic leta 1917 (ko jih je bilo veliko), zaslužili po 50 helerjev za liter borovnic (ali 3 krone na dan), v Ljubljani pa so za liter borovnic dobili eno krono.

Po koncu vojne, 8. novembra 1918, so v Mengeš z italijanske fronte pripeljali nad 100 vojaških konj, ki so jih dali v rejo za delovne konje ali pa so jih prodali za meso. Nekateri so takrat prišli do dobrega delovnega konja.

Tatvine na polju in v gozdu

V času vojne so se zaradi pomanjkanja razširile kraje. V kroniki so omenjene tatvine pšenice, krompirja, fižola, sena in lesa. Kraje pridelkov so posebno prizadele revnejše kmete. 23. decembra 1917 je v kroniki zapis, da nemški vojaki kradejo seno in les. Avgusta 1917 pa je kronist zapisal, da vojaki sanitejci po vrtovih pobirajo jabolka in jih prodajajo bolnim vojakom.

ZASLUŽEK DELAVCEV MED PRVO SVETOVNO VOJNO

Kronika večkrat omenja tudi zaslužek delavcev v času prve svetovne vojne. Leta 1915 so delavke za pletje ali žetev na dan zaslužile po 1,60 krone, kosci pa po 3 krone. V pivovarni so delavcem poleg zaslužka dajali tudi po 4 litre piva na dan, mladim po 2 litra, ženske pa piva

niso dobivale. Ko je leta 1917 Staretova pivovarna prodana, je kronist zapisal, da je to v nekem smislu tudi dobro, ker so delavci v njej pogosto postali pijanci. Kasneje je bila v njej nemška divizijska pekarna, kakor sva že omenili. Leta 1918 so poslopja pivovarne podrli in gradbeni material prodali, saj je bila opeka tedaj zelo draga. Ker je leta 1918 za delo na graščini Jablje (Habach) primanjkovalo delavcev, so dajali kosit otavo »na eno tretjino«. Delavci so pokosili in posušili otavo, en voz so odpeljali domov, dva pa v grad, vojaki iz Črnuč pa en voz sebi, v Jablje pa tri.

SLAMNIKARSKA PROIZVODNJA

Slamnikarska proizvodnja

Slamnikarska dejavnost se je v času vojne na območju menceške župnije močno zmanjšala. Dela v slamnikarni **Stemberger & Mellitzer** je bilo malo, ker ni bilo finih kit. Približno 20 žensk in nekaj moških so z delom začeli konec septembra 1915, a so že čez tri tedne ostali brez dela. Deset delavk se je nato zaposlilo s šivanjem oblačil za vojake pri Uradu za pospeševanje obrti, kot sva že omenili. Druge so začele plesti vojaške **čevlje iz slame**. Delo je vodil Logar iz Stoba, to je bil slamnikarski tovarnar Franc Cerar. Ker so ženske težko zaslužile, je bilo zelo pomembno, da so za odsotne vojake dobivale **vojno preskrbnino**. Nekatere ženske, predvsem Trzinke, so se zaposlovale v **železniški službi**, kjer so prekladale lažje tovore.

Oktobra 1916 je pri Starinu, kjer je bila šola, 8 deklet par mesecev pletlo **slamnate čevlje**, v Zadružni slamnikarni pa 20 žensk. Kite so večinoma pletli šolarji. Za meter kite so dobili dva helerja. Spretno delavke so za celodnevno izdelovanje slamnatih čevljev zaslužile 5 kron.

Konec leta 1917 sta slamnikarski tovarni spet začeli z delom: Zadružna slamnikarna v Mengšu 10. decembra, slamnikarna Stemberger & Mellitzer pa 3. januarja 1918. Kite so bile drage, ker ni bilo uvoza iz inozemstva, kar je bilo dobro za domače pletiče kit. Za kito, ki je morala biti dolga 48 komolcev ali 24 metrov, so zaslužili 60 helerjev, pred vojno pa 20 helerjev.

Zaradi pomanjkanja materiala je bilo med prvo svetovno vojno manj dela tudi v domžalskih slamnikarskih tovarnah, razen pri Ladstätterju. Ker pa so bile delavke v tej tovarni zelo slabo plačane, so 10. aprila 1918 začele stavkati, zaradi česar so jih odpustili, nekatere pa so zaradi slabega zaslužka odšle že prej.

Sezonsko delo slamnikarjev

Tudi med vojno so slamnikarice odhajale **na sezonsko delo** na Dunaj in Breslau (Vratislava, danes Wrocław na jugozahodu Poljske). **6. novembra 1914** je iz menceške župnije odšlo **80 do 100 slamnikarskih delavk**. Ker niso dobile dela, jih je 30 do 40 sredi novembra prišlo nazaj, ker se je ruska fronta približala Šleziji. Nekatere pa so tam ostale, a so jim hrano dajale redovnice v zavodu Agnesheim. Po novem letu so se vse vrnile na delo. Tudi v sezoni 1915/1916 so bile slamnikarice na sezonskem delu v Vratislavi in na Dunaju. V Bukarešti so ostale še od leta 1915 zato, ker so jim rekli, da bo zaradi vojne več dela. Ko pa je 27. avgusta 1916 Romunija stopila v vojno, zanje ni bilo več dela.

Slamnikarske delavke so imele težave zaradi obvezne legitimacije. Za daljno potovanje so morale dobiti dovoljenje od Okrajnega glavarstva, ki pa je veljalo le en mesec. Za delo na Dunaju in v Vratislavi pa so morale imeti dovoljenje od vojaškega poveljstva.

Slamnikarice na sezonskem delu v Vratislavi in na Dunaju so leta 1917 poročale, da so se težko preživljale. V Vratislavi so Zavodu Agnesheim za stanovanje, kurjavo in hrano plačevale po 40 kron na mesec. Na Dunaju so si same kuhale, vendar se hrane ni dobilo, razen zelje, za katerega pa je bilo potrebno čakati več ur. Zato so prihodnjo sezono v Vratislavo med obleko tihotapile hrano, na Dunaj pa so živež lahko poslale.

Izseljevanje v Ameriko

Izseljevanje v Ameriko, ki je bilo množično že pred prvo svetovno vojno, se je med vojno zaustavilo. Franca Tič, Trnjavka z Rodice, je v Ameriko odšla oktobra 1913. Njen mož, ki je doma naredil veliko dolga, je odšel v Ameriko že leta 1909, a domov ni poslal nič denarja. Zato je v Ameriko odšla še sama in že do začetka leta 1916 vse dolgove poplačala.

PROMET IN POŠTA

Splošni promet

V času prve svetovne vojne je bila na našem območju glavna prometna žila kamniška železnica. O številu vlakov so v kroniki trije zapisi: konec maja 1915 so po kamniški železnici pripeljali štirje vlaki na dan, dva v Ljubljano in dva nazaj. Konec avgusta 1917 sta vozila le še dva vlaka. 12. februarja 1918 pa je začel voziti še en dodaten vlak. V kroniki je bilo leta 1918 zapisano, da so se nekateri moški z delom na železnici izognili odhodu v vojsko.

Poštni pomet

26. maja 1915 kronist poroča, da pošta hodi neredno, ker jo po železnici vozijo proti laški meji. Zanimivo je, da se je ravno v tistih dneh oprla soška fronta. Dejstvo je, da je pošta prihajala po železnici. Do leta 1916 sta pošto na kolodvor, na železniško postajo Jarše–Mengeš v Preserjah, vozila Karl Vidali, nekaj mesecev pa še Jožef Kralj. Od sredine decembra 1916 pa so pošto vojaki vozili na kolodvor, ki jih je spremljal pismonošev sin. Z njimi so se lahko peljali tudi potniki, za prevoz pa so plačali 30 helerjev.

Septembra in oktobra 1917 je kronist zapisal, da pošta zadržuje pisma, tako da potujejo mesec dni in več. Menil je, da s tem želijo zakriti, da je v deželi veliko vojaštva. Ko so 6. februarja 1918 nemški vojaki odšli iz Mengša, so pošto iz Mengša na kolodvor v Jarše nosili, le kadar so bile kartonske pošiljke, so najeli konja ali vola.

BEGUNCI

17. septembra 1914 so v menceško župnijo prišli **begunci iz Galicije**. Prišlo je šest družin (**32 oseb**) iz **Przemysla**. Na stanovanje jih je sprejelo šest menceških družin. Država jim je za preživetje dajala po 70 helerjev na dan na osebo (otroci 50 h), dobili so tudi nekaj obleke, veliko pa so dobili tudi od prebivalstva. Bili so večinoma kmetje, a niso bili navajeni delati tako kot naši kmetje. Kronika navaja, da so se **22. februarja leta 1915** preselili v barake, Stražar navaja, da so odšli v taborišče Gmünd⁴⁹ (danes je ta kraj na avstrijsko–češki meji).

Kronika nekajkrat omenja tudi naselitev **beguncev z Goriškega**. 11. julija 1915 sta šla dva otroka iz teh begunskih družin k prvemu obhajilu. 10. novembra 1915 so se morali vsi primorski begunci preseliti na Štajersko, v Lipnico, razen če so imeli v Mengšu sorodnike. Naslednje leto je z območja Gorice prišlo še več družin beguncev, ki so se naselili v okoliške

⁴⁹ Stane Stražar, 1993, str. 621.

občine. V Mengšu so se takrat naselile tri begunske družine. 21. julija 1917 je bilo v Mengšu 47 primorskih beguncev, v Jaršah pa 74.

RANJENCI IN ŽRTVE PRVE SVETOVNE VOJNE

15. septembra 1914 je prišel z dunajske bolnišnice **prvi ranjenec**, to je bil Janez Osolnik, Borc iz Spodnjih Jarš. V telesu je še nosil rusko kroglo, ki mu je zdravniki niso mogli odstraniti. Kasneje se je moral vrniti nazaj na Dunaj.

Množično so ranjenci prišli v Mengeš, ko je bila leta 1915 ustanovljena **vojaška bolnišnica Feldspital 705**. Imela je **275** postelj na več lokacijah: v šoli, v kaplaniji, v Društvenem domu, v stari šoli (v mežnariji), v nekdanji tovarni Stemberger & Mellitzer in 4 sobe pri Prahuljcu v Vel. Mengšu 73 (Jožef Kralj). Zelo bolne vojake so oddajali v Ljubljano, za amputacijo udov pa tudi v Kamnik. Prvi vojak, ki je umrl v tej bolnici, je bil Simon Zorzi (10. decembra 1915).

Februarja 1916 je bilo v mengeški vojaški bolnici 160 vojakov. Vojaška bolnišnica je bila v enem oziru dobra tudi za domačine. Perice, ki so prale perilo za vojno bolnico, so imele delo in so »dosti«⁵⁰ zaslužile, zdravila pa so bila zastoj tudi za civilno prebivalstvo. Zdravniki niso zahtevali plačila, radi pa so sprejeli kakšne pridelke, npr. krompir, jajca itd. 12. marca 1917 je bil v mengeško vojno bolnico dodeljen tudi vojni kurat, vojaški duhovnik, naslednji dan pa je prišlo 60 bolnikov. 26. aprila 1917 so v vojaško bolnico naselili 96 vojakov rekonvalescentov. Skupaj pa je bilo v vojaški bolnišnici tedaj 200 vojakov, pričakovali pa so jih še sto. 10. maja 1917 je iz vojaške bolnice **Feldspital 705** odšlo 34 voz, ostalo pa jih je še 12. 14. avgusta 1917 je bilo v vojaški bolnici 168 vojakov. Največ vojakov rekonvalescentov v bolnišnici je bilo **298**. Zadnji ranjenci, ki so bili nastanjeni v mežnariji, so iz Mengša odšli konec januarja 1918.

Spomenik padlim vojakom v prvi svetovni vojni nam razkriva, da je v tej vojni umrlo **48 fantov in mož** iz mengeške župnije. Žalna slovesnost in odkritje spomenika padlim in pogrešanim vojakom v prvi svetovni vojni je bila leta 1927. V primerjavi s Kamničani so spomenik postavili precej prej, v Kamniku šele septembra 1939. Kronika ne navaja točnega števila vpoklicanih vojakov v mengeški župniji, predvidevava pa, da je bilo teh več kot 450 vojakov, 48 pa jih je v vojni umrlo. Franc Bernik za domžalsko župnijo navaja, da je bilo tam vpoklicanih 485 vojakov, od katerih jih je 62 umrlo (13 %). Ker v mengeški župnijski kroniki ni popolnih podatkov o številu vpoklicanih vojakov, deleža padlih ne moreva izračunati.

CERKVENO OBREDJE V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

V začetku prve svetovne vojne so v cerkvi veliko molili za vojake in srečen izid vojne. Za ta namen je bil posebej namenjen prvi petek v mesecu. Konec avgusta in v začetku septembra 1914 sta bili procesiji za srečen izid vojne, prva 23. avgusta 1914 v Groblje, drugo procesijo 6. septembra 1914 pa so ljudje opravili doma in na polju. Leta 1914 so načrtovali misijon, a so ga najprej za eno leto prestavili, nato pa za nedoločen čas. **Decembra 1914 je bilo v Mengšu nastanjenih do 900 vojakov**, 2 oficirja sta bila nastanjena v župnišču, eden pa v kaplaniji. Stražar navaja, da je bilo občasno v Mengšu **celo do 1500 vojakov naenkrat**, celo po tri »marškompanije«. *»Po nekaterih hišah in gospodarskih poslopijih so imeli celo po 250 vojakov; največ jih je bilo v graščinah v Jabljah in Grobljah, medtem ko se je lastnik mengeškega gradu Anton Stare zmerom spretno izvil.«⁵⁰*

⁵⁰ Stane Stražar, 1993, str. 619.

Okrajno glavarstvo je cerkvi občasno poslalo **razglase**, ki so jih potem v cerkvi prebrali. V cerkvi se temu niso upirali, saj so ljudje tako izvedeli pomembne informacije.

Župnik Valentin Jerše je bil 8. maja 1916 **vpoklican za vojnega kurata**, zato ni mogel izpeljati birme, ki je bila nekaj tednov kasneje.

Vojaki, ki so bili nastanjeni v Mengšu, so sodelovali **pri cerkvenih obredih**. Na veliko noč, 4. aprila 1915, so npr. v cerkvi delali špalir. Ob tem je igrala domača godba, v kateri je igral tudi nek vojak. Leta 1916 je ob nedeljah maševal vojni kurat dr. Jože Korner. Nagovor je imel madžarski, včasih nemški. V cerkvenem zboru so peli tudi nemški vojaki. Ob delavnikih pa je imel vojni kurat dr. Jože Korner maše za ranjence po sobah vojaške bolnišnice.

Leta 1917 so **nemški-pruski vojaki** v Mengšu dobili katoliškega in protestantskega divizijskega župnika. Ljubljanska škofija je dovolila protestantsko božjo službo, podobno kot je bilo v tistem času tudi na Francoskem.

PREVERJANJE HIPOTEZ

Hipoteza 1: Največje število vpoklicanih vojakov je bilo takoj na začetku vojne, kasneje jih je več odšlo še ob odprtju soške fronte. Na začetku so bili vpoklicani moški starosti od 18 do 40 let, kasneje pa tudi starejši in mlajši.

Ugotovitev: Hipoteza je delno potrjena. Na prvem vpoklicu so bili namreč mobilizirani vojaki od 18. do 42. leta. Predvidevali sva tudi, da se bo pri nadaljnjih vpoklicih spustila spodnja starostna meja za vpoklic v vojsko, zgornja pa povišala, kar se je le delno potrdilo. Spodnja meja je ostala enaka, 18 let, zgornja meja pa se je zvišala na 52 let. Dva vpoklica sta bila leta 1914 (junija in julija), tretji vpoklic 7. junija 1915 pa se časovno ujema z odprtjem soške fronte (23. 6. 1915), zato lahko sklepava, da so bili ti vojaki mobilizirani prav zaradi nje.

Hipoteza 2: Cerkvene zvonove so morali oddati med potekom vojne, ko je začelo primanjkovati kovin.

Ugotovitev: Hipoteza se je potrdila, saj so leta 1917 pobrali zvonove iz vseh cerkva mengeške župnije, čeprav je bila odredba izdana že septembra 1915. Pred tem, maja 1915 in avgusta 1916, so morali oddati kovine, vendar je bila kasneje zaradi potreb vojne industrije obvezna tudi oddaja zvonov. Ta je med ljudmi povzročila nemir in žalost, zvonove so pred oddajo celo okrasili. Zvonovi iz mengeške župnije so tehtali 9024 kg, zanje pa bi morali iztržiti 36.096 kron, vendar denarja niso nikoli dobili, ker je bilo to vojno posojilo državi, ki je leta 1918 propadla.

Hipoteza 3: Hrane so zaradi pomanjkanja delovne sile pridelali manj, obenem pa so je potrebovali veliko tudi za oskrbo vojakov na fronti. Zaradi tega je hrane primanjkovalo.

Ugotovitev: Hipoteza je bila potrjena, saj je v kroniki pogosto omenjeno pomanjkanje živil. Zaradi tega na poljih ni bilo toliko detelje, ampak več kmetijskih pridelkov. Ker za delo na polju ni bilo moške delovne sile, saj je bila večina za delo sposobnih moških vpoklicana v vojsko, so otroke opravičili pouka, da so lahko ti delali na polju. Prebivalce je prizadela tudi obvezna prodaja pridelkov državi za oskrbo vojakov ali za prodajo na živilske nakaznice.

Hipoteza 4: Ljudje so verjetno zbirali material za vojake, mogoče so celo tovarniško proizvodnjo preusmerili v izdelavo izdelkov za vojake.

Ugotovitev: Hipoteza je bila potrjena. Ljudje so dobrine najprej zbirali prostovoljno, nato pa so veliko surovin morali obvezno oddati. Preusmeritev proizvodnje se je zgodila v obeh slamninarskih proizvodnjah (Stemberger & Mellitzer ter v Slamninarski zadrugi), kjer so delavke v tovarni namesto slamnikov šivale vojaške obleke (plačeval jih je Urad za pospeševanje obrti iz Ljubljane) ali izdelovale slamnate čevlje za vojake. Pri izdelovanju nogavic in slamnate obutve so pomagale tudi šolarke, za vse pa je bilo to delo tudi vir zaslužka.

Hipoteza 5: Ženske so morale nadomestiti moško delovno silo, tako na polju kot v tovarnah. Določene proizvodnje, ki za vojno niso bile tako pomembne in so obenem zaposlovale veliko moških, so morda zastale.

Ugotovitev: Hipoteza je bila delno potrjena, saj je ni bilo mogoče popolnoma potrditi, ker v kroniki o tem ni dovolj podatkov. Prvi del hipoteze je bil potrjen, saj so ženske na polju res nadomestile moške, deloma pa tudi starejši otroci, ponekod so pomagali tudi vojaki. V tem času v mengeški župniji ni bilo veliko tovarn, omenjeni sta le dve proizvodnji slamnikov, ki pa nista imeli dela. Zanimivo je, da so slamninarske delavke tudi med vojno nadaljevale vsakoletno sezonsko delo na Dunaju in v Vratislavi/Breslau, občutile pa so pomanjkanje hrane v mestih.

Hipoteza 6: Otroci so ostali brez očetov, mame pa so bile zaposlene na poljih in so nosile večje breme. Zato so morali starejši otroci skrbeti za mlajše sorojence, mame pa so morale prevzeti še očetove odgovornosti.

Ugotovitev: Hipoteza se je potrdila. Starejši otroci so opravljali tudi nekatera težja dela, npr. orali, pripravljali drva itd. O domačem delu žensk v kroniki ni dovolj podatkov, vendar predvidevava, da so morale moške na kmetijah nadomestiti pri delu na polju in z živino. Družine so lažje preživele, ker so dobivale vojno preskrbnino za odsotne može.

Hipoteza 7: Pošta je prihajala po železnici in po vojaki, ki so prišli na dopust. Večina jih je umrla v Galiciji in na soški fronti. Predvidevava, da je bilo približno 30 vojnih žrtev (glede na to, da jih je bilo v Domžalah 62).

Ugotovitev: Hipoteza je bila delno potrjena. Pošta je res prihajala po železnici. Od 16. decembra 1916 do 6. februarja 1918 so jo na železniško postajo Jarše–Mengeš v Preserjeh vozili vojaki. V kroniki je omenjen samo en vojak na dopustu, a ni podatkov o tem, da bi informiral prebivalce o stanju na frontah. Narobe sva predvidevali število mrtvih, bilo jih je namreč precej več. Spomenik žrtvam prve svetovne vojne nam sporoča, da je bilo teh 48.

Hipoteza 8: Domačini so vesti o padlih vojaki in o razmerah na fronti izvedeli preko pošte vojakov in od vojakov, ki so se vrnil domov na kratek dopust.

Ugotovitev: Hipoteze ne moreva ne potrditi ne ovreči, saj o tem v kroniki ni bilo podatkov.

Hipoteza 9: Najverjetneje šola ni potekala normalno, saj so nekatere ustanove podredili vojnim razmeram, na primer za prebivališče vojakov.

Ugotovitev: Hipoteza je bila popolnoma potrjena. V šoli in v drugih javnih stavbah so bili vojaki nastanjeni od 23. oktobra 1914 do 13. maja 1915, nekaj enot še do decembra 1915. Od 6. septembra 1915 do 20. februarja 1916 je bila v šoli in drugih stavbah vojaška bolnišnica, nato pa še od 23. februarja 1917 do 18. septembra 1917, v mežnariji pa do konca januarja 1918. Pouk je zaradi tega potekal v najetih obrtnih delavnicah, večkrat pa je bil tudi prekinjen

zaradi zasedenih prostorov, pomanjkanja kurjave, zaradi odsotnih učiteljev, ki so izvajali popise, oktobra 1918 pa zaradi epidemije španske gripe.

7 ZAKLJUČEK

Pri tej raziskovalni nalogi sva imeli veliko srečo, saj sva lahko analizirali originalni pisni vir, ki je nastal v obdobju prve svetovne vojne v najini bližnji okolici. Raziskava je bila zato še bolj zanimiva, saj pozna kraje, omenjene v kroniki.

Spoznali sva mnoga dejstva o življenju ljudi v tistem času, predvsem pa sva dobili vpogled v to, kako so ljudje doživljali vojno in kakšen vpliv je ta imela na njihovo življenje. Spoznali sva, da se vojna ne dogaja le na frontah, temveč prinese mnoge težave tudi ljudem v zaledju. Večina moških je bila vpoklicana v vojsko, ostali prebivalci mengeške župnije pa so morali na različne načine pomagati domačim, avstrijskim vojakom. Vojaki so postali del njihovega vsakdana, saj so bili nastanjeni v javnih stavbah (v šoli, župnišču, v slamnikarski tovarni Stemberger & Mellitzer, v društvenem domu itd.). Državi so morali oddajati različne dobrine za vojno industrijo, izdelovali so oblačila za vojake, pletli slamnate čevlje, volnene nogavice itd. Predvsem pa je prebivalstvo prizadela obvezna oddaja pridelkov, sena in drv. Lakote domačih prebivalcev kronika ne omenja, razen v mestih (Ljubljana, Dunaj). Zanimivo je, da je bilo zdravstveno stanje prebivalstva ugodno, čeprav je bilo živeža malo in je bila polenta, verjetno pa tudi krompir, na dnevnem redu. Kmetijska zemlja je ljudi reševala lakote. Nekateri so na svoje domove sprejeli tudi galicijske in primorske begunce.

Tragičnost vojne se je kazala v žrtvah in ranjencih. Več kot 450 mož iz mengeške župnije je doživelo vojne grozote, 48 vpoklicanih vojne ni preživel, med njimi mnogi mladi fantje. Njihovi svojci so doma trepetali za njihova življenja, otroci in žene so jih močno pogrešali svoje očete in može. Zaradi vsega tega trpljenja upava, da se bodo ljudje zavedali nesmiselnosti vojn tudi v prihodnje in da jih bodo vodilni politiki znali preprečiti.

Kronika nudi veliko podatkov, ki bi se jih dalo še bolj raziskati. Natančneje bi se dalo primerjati podatke z zgodovinskimi dejstvi ter povezati nekatere datume s širšim dogajanjem na ozemlju takratne države Avstro Ogrske in po Evropi. Natančneje bi se dalo analizirati naraščanje in padanje cen ali podrobno analizirati kmetijsko proizvodnjo in pridelke, a to ni bil cilj te raziskovalne naloge.

8 LITERATURA IN VIRI

Literatura:

- France Bernik: Zgodovina Fare Domžale. Domžale, samozaložba, 1923, e-knjiga http://www.knjiznica-domzale.si/Portals/0/Dokumenti/monografske_publicacije/zgodovina_1.pdf, 18. 2. 2016.
- Stane Stražar: Mengeš in Trzin skozi čas, Mengeš, Trzin, Krajevna skupnost, 1993.
- Janez J. Švajncer: Svetovna vojna 1914–1918, Slovenci v avstro-ogrski armadi, Maribor, Pokrajinski muzej, 1988.
- Veliki slovar tujk, Ljubljana, Cankarjeva založba, 2006.
- Zora Torkar, Obrazi vojnega vsakdana, na kamniško-domžalskem območju v prvi svetovni vojni, Kamnik, Medobčinski muzej, 2014.

Pisni viri:

- Kronika Župnije Mengeš, I. knjiga, za leta 1914–1918, od str. 111 do 167.
- Kronika Župnije Mengeš, II. knjiga, za leto 1918, str. 1 do 8.
- Register nepremične kulturne dediščine Slovenije, Ministrstvo za kulturo RS, <http://rkd.situla.org/>, 22. 12. 2015.

Slikovni viri:

Večina fotografij v slikovni prilogi je povzetih iz knjige:

- Stane Stražar: Mengeš in Trzin skozi čas, Mengeš, Trzin, Krajevna skupnost, 1993.

Posamezne fotografije so bile povzete iz naslednjih dveh virov:

- Stane Stražar: Ob bregovih Bistrice, Od Rodice do Duplice in Radomlje z okolico, Radomlje, Odbor pri Krajevni skupnosti Radomlje, 1988.
- Zora Torkar, Obrazi vojnega vsakdana, na kamniško-domžalskem območju v prvi svetovni vojni, Kamnik, Medobčinski muzej, 2014, str. 18.

Slikovno gradivo v raziskovalni nalogi:

- Slika na naslovni strani: Spomenik prve svetovne vojne, ki se nahaja v središču Mengša.
- Slika 1: Franc Kušar, avtor menceške župnijske kronike iz časa prve svetovne vojne (povzeto po S. Stražarju, 1993, str. 687).
- Slika 2: Primer lista iz menceške župnijske kronike za november 1918.
- Slika 3: Živinski sejem v Jaršah po prvi svetovni vojni (iz šolskega arhiva).

8 SLIKOVNA PRILOGA

MOBILIZACIJA VOJAKOV

Slika 1: Mengeški fantje in mošje po mobilizaciji 7. junija 1915.⁵¹

Slika 2: Mengeški naborniki januarja 1916.⁵²

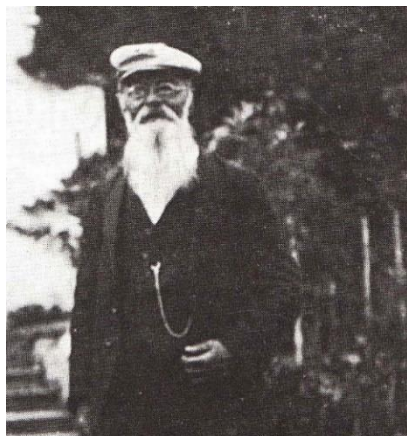

Slika 3: Janez Banko, Urbančev iz Trzina, (drugi z leve) je v letu 1914 služil v 17. polku (regimentu).⁵³

Slika 4: Mengeški vojaki ob začetku prve svetovne vojne.⁵⁴

ZBIRANJE KOVIN IN ODDAJA ZVONOV

Sliki 5 in 6: Anton Stare (8. 6. 1843–3. 8. 1935) je grad in posest prevzel leta 1880.⁵⁵ 22. 2. 1917 je iz svoje zasebne kapele cerkvi posodil zvonec, ki je služil za mrtvaški zvonec. V letu 1917 so v njegovi graščini, v stanovanjski zgradbi pod skalo, stanovali oficirji, nastanitvi vojakov pa se je izognil.

⁵¹ Stane Stražar, 1993, str. 609.

⁵² Stane Stražar, 1993, str. 613.

⁵³ Stane Stražar, 1993, str. 610.

⁵⁴ Stane Stražar, 1993, str. 608.

⁵⁵ Stane Stražar, 1993, str. 86.

Slika 7: Odbor za nakup velikega zvana za mengeško cerkev ob prevzemu 17. januarja 1932.⁵⁶

Slika 8: Slovesnost ob sprejemu novih zvonov v grobeljsko cerkev 21. aprila 1922.⁵⁷

ŠOLSTVO V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE IN NASTANITEV VOJAKOV

Slika 9: Mežnarija v Mengšu, kjer je imela pred tem prostore osnovna šola.⁵⁸

Slika 10: V letu 1897 dokončano šolsko poslopje v Mengšu.⁵⁹

Slika 11: Območje Jarš in Rodice je v času prve svetovne vojne spadalo v mengeško župnijo. V Jaršah je bila šola zgrajena leta 1906, pred tem pa so jarški otroci hodili v mengeško šolo.⁶⁰

⁵⁶ Stane Stražar, 1993, str. 206.

⁵⁷ Stane Stražar, 1988, str. 246.

⁵⁸ Stane Stražar, 1993, str. 257.

⁵⁹ Stane Stražar, 1993, str. 261.

⁶⁰ Stane Stražar, 1988, str. 291.

Slika 12: Društveni dom od zahodne strani.⁶¹ V tej stavbi je bila od 6. septembra 1915 dalje vojaška bolnišnica.

Slika 13: Gostilna pri Kralju v Mengšu po prvi svetovni vojni.⁶² Za vojaško bolnišnico so bile »4 sobe pri Prahuljcu v Vel. Mengšu 73 (Jožef Kralj).«

Slika 14: Še nepozidano polje na južni strani Malega Mengša v začetku stoletja.⁶³

Slika 15: Mengeš leta 1934, z leve: župnišče, kaplanija, zvonik in cerkev, šola in stavba kasnejše Melodije.⁶⁴

PODOBE KRAJEV IN OSKRBA VOJAKOV

Slika 16: Starčki in otroci pred Koščevo gostilno v Velikem Mengšu med prvo svetovno vojno.⁶⁵

⁶¹ Stane Stražar, 1993, str. 292.

⁶² Stane Stražar, 1993, str. 549.

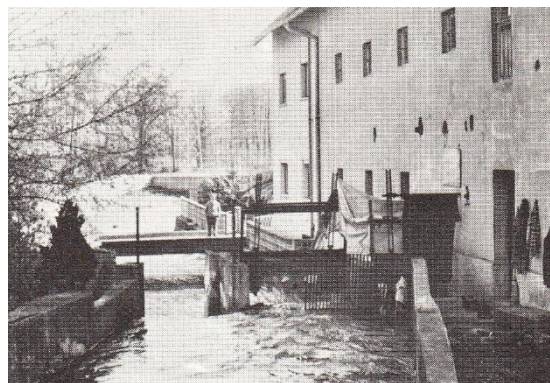
⁶³ Stane Stražar, 1993, str. 526.

⁶⁴ Stane Stražar, 1993, str. 464.

⁶⁵ Stane Stražar, 1993, str. 535.

Slika 17: Majdičev mlin v Zgornjih Jaršah leta 1919.⁶⁶
V njem so med prvo svetovno vojno mleli moko za vojake.

Slika 18: Zalokarjev mlin v Zgornjih Jaršah.⁶⁷ 7. julija 1917 so v njem zasegli pet voz žita, ker niso imeli zapisnika zanjo, mlinar Alojz Zajc pa je moral plačati 100 kron kazni.

Slika 19: Skupina mengeški deklet, ki so jeseni leta 1916 šivale slamnato obutev za vojake.⁶⁸

Slika 20: Staretova pivovarna v Mengšu. Leta 1915 so delavcem poleg zaslužka dajali po 4 litre piva na dan. Pivovarna je obratovala od leta 1818 do leta 1917.⁶⁹ Potem so v njej uredili vojaško pekarno.

⁶⁶ Stane Stražar, 1988, str. 779.

⁶⁷ Stane Stražar, 1988, str. 757.

⁶⁸ Stane Stražar, 1993, str. 617.

⁶⁹ Stane Stražar, 1993, str. 579.

POMANJKANJE OSNOVNIH ŽIVLJENJSKIH POTREBŠČIN

Slika 21: Številna družina Helene in Franca Ručigaja na Dobenu med prvo svetovno vojno.⁷⁰ Franc Ručigaj je med vojno stiskal olje iz orehov.

Slika 22: Družina pečarja Kosmala leta 1916.⁷¹ Zaradi pomanjkanja živil v času prve svetovne vojne je bilo pečarjevo delo potrebno deloma plačati v živilih.

KMETIJSTVO V ČASU PRVE SVETOVNE VOJNE

Slika 23: Mlačev pšenice z mlatilnico leta 1939 pri Kešku v Loki.⁷²

Slika 24: Znamenje na loškem obokanem mostu leta 1910.⁷³ Zaradi suše je poleti 1917 Pšata skoraj presahnila.

Slika 25: Grad Jablje (Habach) z južne strani leta 1930.⁷⁴ Leta 1916 so v njem dninarice za 13 ur dela na dan zaslužile 1,60 kron. Ko je leta 1918 manjkalo delavcev, so v graščini Habah dali kositi otavo kmetom na 1/3: kdor pokosi in posuši, sebi pelje en voz, dva pa v Habah.

⁷⁰ Stane Stražar, 1993, str. 166.

⁷¹ Stane Stražar, 1993, str. 167.

⁷² Stane Stražar, 1993, str. 537.

⁷³ Stane Stražar, 1993, str. 239.

⁷⁴ Stane Stražar, 1993, str. 79.

SLAMNIKARSTVO

Slika 26: Leta 1907 je mengeško prosvetno društvo za društveni dom kupilo opuščeno slamnikarsko tovarno.⁷⁵

Slika 27: Delavci v Slamnikarski zadrugi v Mengšu leta 1924. Ustanovljena je bila na občnem zboru prosvetnega društva 20. junija 1907.⁷⁶

PROMET IN POŠTA

Slika 28: »Furmani« pri prevozu piva leta 1930.⁷⁷

Slika 29: Glavni trg v Mengšu, ko je imel v tistem času makadamsko cestišče.⁷⁸

Slika 30: »Furmani« leta 1932 potem, ko so pripeljali veliki mengeški zvon.⁷⁹

Slika 31: Kolodvor železniške postaje Jarše–Mengeš se nahaja v Preserjah pri Radomljah.⁸⁰

⁷⁵ Stane Stražar, 1993, str. 290.

⁷⁶ Stane Stražar, 1993, str. 568.

⁷⁷ Stane Stražar, 1993, str. 546.

⁷⁸ Stane Stražar, 1993, str. 508.

⁷⁹ Stane Stražar, 1993, str. 150.

⁸⁰ Železniška postaja Jarše – Mengeš, https://sl.wikipedia.org/wiki/%C5%BDležni%C5%A1ka_postaja_Jar%C5%A1e-Menge%C5%A1, 20. 2. 2016.

BEGUNCI, VOJAKI IN ŽRTVE PRVE SVETOVNE VOJNE

Slika 32: Galicijski begunci v Šmarci leta 1914.⁸¹ V Mengšu je bilo 17. 9. 1914 naseljenih šest družin oz. 32 oseb iz Premisla.

Slika 33: Mengeška godba med prvo svetovno vojno.⁸² Igrala je za veliko noč 1915, v njej pa je igral tudi en vojak.

Slika 34: Žalna slovesnost in odkritje spomenika padlim in pogrešanim vojakom v prvi svetovni vojni leta 1927.⁸³ Iz slike je razvidno, da je spomenik prvotno stal na Glavnem trgu v Velikem Mengšu, nasproti Zavetišča sv. Vincencija, današnjega Doma počitka Mengeš.

⁸¹ Zora Torkar, 2014, str. 18.

⁸² Stane Stražar, 1993, str. 615.

⁸³ Stane Stražar, 1993, str. 623.